

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI
O‘RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA‘LIMI MARKAZI

R. MAVLONOVA, O. TO‘RAYEVA,

K. XOLIQBERDIYEV

PEDAGOGIKA

Kasb-hunar kollejlari uchun darslik

Oltinchi nashri

„O‘QITUVCHI“ NASHRIYOT-MATBAA IJODIY UYI
TOSHKENT — 2013

UO'K:37(075)
KBK 74.00ya722
M13

Taqrizchilar: O. MUSURMONOVA, pedagogika fanlari
doktori, professor.
K. HOSHIMOV, pedagogika fanlari nomzodi,
professor.
S. FAYZULINA, pedagogika fanlari doktori,
professor.
SH. QURBONOV, 1-Toshkent pedagogika
kolleji direktori.

Mavlonova, R. A.

74.00 Pedagogika: kasb-hunar kollejlari uchun darslik /
M13 R. A. Mavlonova, O. To'rayeva, K. Xoliqberdiyev; O'zR
oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi, O'rta maxsus, kasb-
hunar ta'limi markazi. – 6- nashri. – T.: „O'qituvchi“,
2013. – 496 b.

I. To'rayev, O. II. Xoliqberdiyev, K.

ISBN 978-9943-02-695-7

UO'K:37(075)
KBK 74.00ya722

Istiqlol tufayli boshqa fanlar qatori pedagogika fani
ravnaqida ham buyuk burilish va o'zgarishlar sodir
bo'ldi. Bu ish fanni milliy tarbiya asosiga qurish bilan
bog'liqdir.

Mazkur darslikda ajdodlarimizdan meros bo'lib
qolgan tarbiya an'analari va aqidalari, metod va yo'l-
yo'riqlari nazariy jihatdan tahlil qilingan. Ayniqsa, unga
milliy istiqloq mafkurasi g'oyalari singdirilgan.

Darslik pedagogika kollejlari o'quvchilari hamda
oliy o'quv yurtlarining boshlang'ich ta'lim metodikasi
fakultetlari talabalari uchun mo'ljallangan.

KIRISH

Istiqlol barcha sohalarda bo‘lgani kabi xalq ta’limi sohasida ham buyuk burilishlar qildi. Endilikda milliy pedagogikamiz jadal sur’atlarda taraqqiy etayotir. Ota-bobolarimiz azal-azaldan bola tarbiyasiga alohida e’tibor qaratganlar. Al-Buxoriy, At-Termiziy, Beruniy, Az-Zamaxshariy, Navoiy, Bobur, Ogahiy, Abdulla Avloniy singari ulug‘ olim-u adiblar, fozil-u fuzalolar ta’lim-tarbiya borasida ko‘p asarlar bitganlar. Ular ta’limdagi milliy xususiyatlarga alohida e’tibor berishgan. Mustaqillik yillariga qadar ularning pand-o‘g‘itlari yetarli darajada o‘rganilmadi. Tarixdan ma’lumki, bir vaqtlar Sharq pedagogikasi nihoyatda gullab-yashnagan. Olmon olimi Xerler „Sharq Yevropaning muallimidir“ deganida ana shu rivojlanish davrlarini ko‘zda tutgandir, ehtimol.

Bobokalonlarimiz yosh avlod tarbiyasi borasida dorilfunun yaratib qoldirganlar. Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi sanalmish „Avesto“ dan tortib to hozirgi kunda yashab ijod etayotgan pedagog-olimlar asarlarida nekbin pedagogik mafkura o‘z aksini topgani bejiz emas.

Bugungi kun o‘zbek pedagogikasi millat ruhiyatidagi nozik jihatlarni hisobga olgan va dunyo tarbiyashunosligidagi eng so‘nggi yutuqlarga tayangan holda taraqqiy etmoqda. Zamonaviy o‘zbek pedagogikasida barkamol insonni shakllantirish rasmiy ravishda bosh maqsad qilib belgilangan. Bu pedagogika ta’lim-tarbiya jarayonida ta’lim oluvchi va tarbiyalanuvchilarning faol ishtirok etishlarini ko‘zda tutadi.

Ma’lumki, pedagogika jamiyatning rivojlanish qonun-qoidalariga tayangan holda taraqqiy etadi. Bugungi kunda esa ana shu jarayon avj pallasiga kirdi. Inson ongi taraqqiy etmas ekan, ijtimoiy hayot jabhalarida hech bir o‘zgarish sezilmaydi. Modomiki, zamon jadal sur’atlarda o‘zgarayotibdimi, demak, pedagogika ham shu o‘zgarishlarga hamohang bo‘lmog‘i darkor. Shularni nazarda tutgan holda biz ushbu darslikni sharq mutafakkirlari asarlaridan unumli foydalangan holda yaratdik.

„Ta’lim to‘g‘risida“gi qonun hamda „Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi“da yosh avlodni milliy istiqloq mafkurasi ruhida

tarbiyalash, darsliklar, o'quv-metodik qo'llanmalarni milliy ta'lim-tarbiya an'alariga asoslanib yaratish masalalari ko'tarilgan va shu muammoni hal qilish yo'l-yo'riqlari ko'rsatilgan. Shu ma'noda mazkur „Pedagogika“ darsligida tarbiyaning yangicha usullari va metodlari o'z ifodasini topgan.

Mazkur darslikning I—XXIV, XXVI, XXVIII—XXXI, XXXV boblari R. Mavlonova, XXV, XXVII, XXXII—XXXIV boblari O. To'rayeva, XXXVI—XXXVII boblari esa K. Xoliqberdiyev tomonidan yozilgan.

I QISM

***I BOB.* PEDAGOGIKA VA UNING ILMIY-TADQIQOT METODLARI**

PEDAGOGIKA VA UNING BAHSI

Pedagogika nima? U nima bilan shug'ullanadi? Nimalarni tadqiq qiladi, degan savollar pedagogika fanini o'rganishga kirishgan odamning aqlini band etadi. Pedagogikaga oid darsliklarda, qomuslarda pedagogikaning bahs tushunchasi turlicha, ayrim hollarda bir-biridan farqlanadigan darajada talqin qilinadi. Masalan, pedagogika — tarbiya haqidagi fan; pedagogika — o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash haqidagi fan; pedagogika — umuman insonni tarbiyalash haqidagi fan va hokazo.

Bu ta'riflardan voz kechmagan holda ta'lim-tarbiya muassasalarida shunga mutasaddi shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan tarbiyaviy faoliyatni pedagogikaning bahsi deb qabul qilish maqsadga muvofiqdir.

Pedagogika tarbiya haqidagi fan sifatida tarbiyaning mohiyatini tushunishni, uning qonuniyatlarini ochib berishni va shu orqali inson manfaatlarini uchun tarbiya jarayoniga ta'sir etishni nazarda tutadi.

TARBIYANING IJTIMOY HODISA EKANLIGI

Tarbiya kishilik jamiyati ibtidosida paydo bo'lgan va bashariyat manfaatlarini uchun xizmat qilib kelgan. Tarbiya avlodlar o'rtasidagi aloqani ta'minlaydi. Kattalar turmush jarayonida orttirgan tajribalarini o'zidan keyingi avlodga o'rgatib borganlar. Kichik avlod esa o'z faoliyati davomida duch kelgan yangi-yangi muammolarning yechimini topish barobarida bilim va ko'nikmalarni egallab, oldingi avloddan meros qolgan bilimlarni yanada boyitib, o'zidan keyingi avlodga qoldiradi. Insoniyat tarixiy taraqqiyot mobaynida turli ijtimoiy bosqichlarni bosib o'tdi. Formatsiyalarning o'zgarishi natijasida ish va ishlab chiqarish munosabatlari taraqqiy etdi. Bu hol tarbiya jarayonining takomillashib borishiga o'z ta'sirini o'tkazdi.

Jamiyat taraqqiyoti, mehnat quollarining takomillashishi natijasida keyingi avlodga meros qoldiriladigan tajribalar hajmi ham o'sib boraveradi.

Agar ibtidoiy jamoa tuzumi boshlarida bolalar kattalarning mehnati jarayonida bevosita ishtirok etish bilan malaka, ko'nikma va bilimlarni egallab borgan bo'lsalar, keyinchalik ibtidoiy formatsiyalarning tabaqalanishi natijasida mehnat turlari ham o'zgarib bordi. Ayrim bolalarni (qabila boshliqlarining, diniy marosimlarni boshqaradigan shaxslarning bolalarini) diniy marosimlarni ado etishga o'rgatish zaruriyati tug'ildi. Shunday qilib, ibtidoiy jamoa tuzumidayoq bolalarni tabaqalashtirish an'anasi paydo bo'ldi.

Quldorlik davriga kelib, bu an'ana ko'zga yaqqol tashlandi. Masalan, qullarning bolalari og'ir ishlarni bajarishga o'rgatildi. Quldorlarning bolalari esa qullar ustidan hukmronlik qilishga tayyorlandi. Shu bois ularga saboq berish zaruriyati tug'ildi. Bu esa o'qitishga maxsus, shu sohani biladigan odamlarni jalb etishni taqozo qildi. Bu hol maktab va o'qituvchilarga bo'lgan zaruratni keltirib chiqardi. Ijtimoiy formatsiyalarning keyingi ravnaqi maktablarni rivojlantirishga, jamiyat taraqqiyoti talabiga javob beradigan yangi-yangi o'quv yurtlarining barpo etilishiga olib keldi.

PEDAGOGIKA — TARBIYA HAQIDAGI FAN

Pedagogikaning fan sifatida shakllanishi yosh avlodni hayotga tayyorlash, ular tarbiyasini samarali amalga oshirish ehtiyojidan kelib chiqadi. Bu ehtiyoj borasida orttirilgan tajribalar to'planganidan keyin o'sha tajribalarni umumlashtirish, yoshlar tarbiyasi haqida qonun-qoidalarni ishlab chiqish zaruratini taqozo etadi.

Avvalo pedagogikaning nazariy kurtaklari falsafa negizida paydo bo'ladi. Ba'zi falsafiy fikrlar quldorlik jamiyatidayoq rivojlana boshlagan edi.

Qadimdan inson tarbiyasiga oid fikrlar xalq maqollarida, afsonalarda, dostonlarda o'z ifodasini topgan. Ularda rostgo'ylik, ota-onaga hurmat-ehtirom kabi fazilatlar tarannum etilgan. „Alpomish“, „To'maris“ kabi doston va ertaklarda vatanparvarlik, insonparvarlik tuyg'ulari ulug'lanadi. Ta'lim va tarbiya masalalari hamisha mutafakkir, yozuvchi, olimlar xayolini band qilib kelgan. Ular o'zlarining bola tabiati, ularni barkamol inson qilib tarbiyalash haqidagi yorqin mulohazalari bilan pedagogika fani ravnaqiga ulush qo'shganlar. Mashhur hind masali „Kalila va Dimna“, Nizomulmulkning „Siyosatnoma“, Nosir Xusravning „Saodatnoma“, „Ro'shnoinoma“, Yusuf xos Hojibning „Qutadg'u bilik“, Mahmud Koshg'ariyning „Devon-u lug'atit turk“, Ahmad Yugnakiy, Kaykovus, Alisher Navoiyning ko'pgina asarlari odob-axloqqa bevosita daxldordir.

Bu allomalarning asarlari pedagogik fikrlarni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki bu asarlarda insonparvarlik, halol mehnat, do'stlik, chin muhabbat, sadoqat kabi yuksak axloqiy fazilatlar o'z aksini topgan. Suqrot, Aflotun, Demokrit kabi buyuk faylasuflar tomonidan murakkab falsafa tizimi yaratilgan.

Pedagogikaning fan sifatida shakllanishida chex pedagog olimi Yan Amos Komenskiyning hissasi katta bo'ldi. Uning „Buyuk didaktika“ asari haqli ravishda pedagogika sohasida yaratilgan birinchi ilmiy asar hisoblanadi. O'n sakkizinchi asrga kelib O'rta Osiyoda ham pedagogik fikrlar taraqqiy eta boshladi. XIX asr boshlarida Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Saidrasul Aziziy, Saidahmad Siddiqiy kabi ma'rifat jonkuyarlari yetishib chiqdi. Bu olimlar yangi usuldagi maktablar tuzish, darsliklar yaratish, xalq o'rtasida ma'rifatni targ'ib etishda jonkuyarlik qildilar.

Pedagogika fanining mazmunini boyitib va rivojlantirib boradigan qator manbalar mavjud. Ayniqsa, maqollar, ertaklar, dostonlar, ashulalar, udumlar va topishmoqlarda tarbiya haqidagi xalq donishmandligi qamrab olingan.

Allomalarning pedagogika nazariyasiga oid fikrlaridan fanda unumli foydalanilmoqda. Shu bilan birga, pedagogika fani yangi g'oyalar evaziga boyimoqda.

ASOSIY PEDAGOGIK TUSHUNCHALAR

Pedagogikada „tarbiya“ so'zi turli ma'noda ishlatiladi. Chunonchi, tarbiya keng sotsial ma'noda, ijtimoiy hodisa sifatida qo'llanilganda jamiyatning barcha tarbiyaviy vositalarini: oilani, maktabgacha tarbiya muassasalarini, o'quv-tarbiya muassasalarini, mehnat jamoalari, axborot manbalarining tarbiya yo'nalishida olib boradigan harakatlarini o'z ichiga oladi. Bu tarbiya vositalari o'sib kelayotgan yosh avlodning har tomonlama kamol topishiga xizmat qiladi.

Pedagogik adabiyotlarda va amaliyotda „tarbiya“ so'zi aniq, tor yo'nalishni belgilash uchun ham ishlatiladi. Xuddi shu ma'noda tarbiyachi rahbarligida aniq maqsadga qaratilgan jarayon tushuniladi.

O'qitish — o'qituvchi va o'quvchining birgalikdagi faoliyati va bu jarayonda bolalarning ma'lumot olishi, o'quv ko'nikma va malakasini egallashi, tarbiyalanib, rivojlanib borishi nazarda tutiladi.

Ma'lumot — bunda nafaqat o'qitish, balki mustaqil bilim olish, ommaviy axborotlar ta'sirida bo'lish bilan birga, insonning ilmiy tizimni egallashi, ilmiy dunyoqarashini shakllantirishi ko'zda tutiladi.

Inson kamoloti — bu insonning keng ma'noda ichki va tashqi omillar ta'sirida shakllanish jarayonidir. Bu jarayonda tarbiyaning muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlanadi.

Insonning shakllanishi — bu insonning hayot yo'li davomida rivojlanishining o'ziga xos shakli bo'lib, maxsus olib boriladigan tarbiyaviy ta'sir natijasi hisoblanadi.

Pedagogikada yana bir qancha tushunchalar mavjudki, ular haqida boshqa boblarni o'rganish jarayonida fikr yuritiladi.

PEDAGOGIKA FANINING TUZILISHI VA UNING BOSHQA FANLAR BILAN BOG'LIQLIGI

Fan va texnikaning tez sur'atlar bilan rivojlanishi, turli yo'nalishlarda bilim hajmining o'sib borishi fanning tabaqalanib, turli tarmoqlarga bo'linishiga sabab bo'lmoqda.

Yaqin o'tmishda falsafadan ajralib chiqqan pedagogika fanida ham ko'pgina tarmoqlarga bo'linish jarayoni ko'zga yaqqol tashlanadi. Ayrim tarmoqlar esa mustaqil fan sifatida shakllanadi. Masalan, maktab pedagogikasi, maktabgacha tarbiya pedagogikasi. Ayrimlari esa fan sifatida endi shakllanib kelmoqda. Kattalar pedagogikasi, oliy maktab pedagogikasi shular jumlasidandir. Hozirgi zamon pedagogikasi ko'p tarmoqli fan bo'lib, avvalo tarbiya ijtimoiy hodisa ekanligi jihatidan pedagogika tarixi bilan bog'lanadi. Pedagogikaning ko'zi ojiz, aqli zaif, qulog'i kar — jismoniy kamchiliklarga ega bo'lgan bolalarni tarbiyalash va ularni hayotga tayyorlash bilan shug'ullanadigan yana bir tarmog'i — maxsus pedagogika (surdopedagogika, tiflopedagogika, oligofrenopedagogika) defektologiya bilan chambarchas bog'liqdir.

Pedagogika fani tarmoqlariga predmetlarni o'qitishning qonuniyatlarini o'rganuvchi fan — metodika ham kiradi. Shu bilan birga, pedagogika fani boshqa fanlardan ajralgan holda rivojlana olmaydi. Pedagogikaning tarbiya sohasidagi obyektini o'sib kelayotgan yosh avlod bo'lganligi uchun pedagogika insonni o'rganuvchi fanlar bilan bog'liqdir.

Inson biologik evolutsiyaning mahsuli sifatida biologiya fanlarining o'rganadigan obyektini hisoblanadi. Shuning uchun bu fanlar pedagoglar o'rganishi lozim bo'lgan fanlar qatorida o'quv rejalari kiritilgan.

Pedagogika fanining metodologik asosini falsafa tashkil etadi. Chunki tarbiyaning maqsadi, ilmiy dunyoqarashni shakllantirish; jamoa va shaxs muammolari va shu kabilar ikki fanni birlashtiradi. Iqtisodiy va, xususan, uning bir bo'lagi bo'lgan xalq ta'limi iqtisodi pedagogika bilan bog'lanib ketadi. Chunki iqtisodchilarning olib borgan tadqiqotlari natijasiga ko'ra, ishlab chiqarishning yuksak samaradorligi umumiy ta'limning yuqori darajada rivojlanganligiga bog'liq ekan.

Pedagogika bola tarbiyasida uning yosh va individual (psixologik) xususiyatlarini hisobga olib boradi. Shu bois pedagogika uchun pedagogik psixologiyaning bola xususiyatlari, ularda o'tadigan psixik jarayonlarning qonuniyatlari haqidagi ma'lumotlar muhimdir. Shunga ko'ra, pedagogikaning psixologiya fani bilan bog'liqligi an'anaviy tus olgan.

Keyingi vaqtlarda pedagogikaning kibernetika (muhim dinamik tizimlarni boshqarishni o'rganadigan fan) bilan bog'lanishi ko'zga tashlanmoqda. Bu holni kibernetikaning umumiy g'oyalardan ta'limda foydalanish tajribalarini dasturlashtirilgan ta'lim misolida ko'rish mumkin.

Pedagogikaning boshqa fanlar bilan bog'lanish tizimida etnografiya, xalq pedagogikasi kabilar alohida o'rin tutadi.

Pedagogika boshqa oraliq fanlar ma'lumotlaridan tayyor holda foydalanmaydi. Bu ma'lumotlar pedagogik nuqtayi nazardan tanlovdan o'tgandan keyin maqsadga muvofiqlashtirilgan holda amalda joriy etiladi.

PEDAGOGIKANING ILMIIY-TADQIQOT METODI

Pedagogika o'z tadqiqot obyektiga va tadqiqot metodlariga ega. Ilmiy tadqiqot barcha fanlar kabi pedagogika fanini ham takomillashib borishiga, ayrim pedagogik hodisalarni tekshirishga, ularni to'g'ri hal etish yo'llarini aniqlashga yordam beradi.

Hodisa uning taraqqiyoti davomida boshqa hodisalar bilan bog'liq holda o'rganiladi. Miqdor o'zgarishi sifat o'zgarishiga o'tish daqiqalarida kuzatiladi.

ADABIYOTLAR BILAN ISHLASH METODI

Pedagogik muammolarni tadqiq etish adabiyotlarni o'rganishdan boshlanadi. O'rganiladigan hujjatlar va manbalarga xalq maorifiga aloqador hujjatlar kiradi. Shu bilan birga, pedagogika faniga oid bo'lgan tarixiy-pedagogik adabiyotlar, arxiv hujjatlari,

pedagogik matbuot materiallari, darsliklar, o'quv-metodik ishlanmalar ham kiradi. Adabiyotlarni o'rganish metodi muammolarning qay tomonlari yaxshi ochilganligini, qaysi masalalar hal etilmagani kabilarni bilish imkoniyatini beradi.

Adabiy manbalar bilan ishlash quyidagi metodlardan foydalinishni nazarda tutadi: bibliografiya tuzish, annotatsiya, konspektlashtirish. Ishning maqsadidan kelib chiqqan holda yuqoridagi usullardan biri tanlab olinadi.

Bibliografiya — bu hal etilishi lozim bo'lgan muammoni tadqiq etish jarayonida zarur bo'lgan adabiyotlar ro'yxati. Adabiy manbalar bilan ishlash aniq ma'lumotlarni bibliografiya tuzish yo'li bilan rasmiylashtirishni talab etadi. Bunda ma'lumotlar muallifning ism-sharifi, asarning nomi, nashriyot nomi (maqolalar uchun jurnal va gazetalarning nomi), manzili va nashr etilgan yili ko'rsatiladi.

ILG'OR TAJRIBALARNI O'RGANISH METODI

Pedagogikaning ko'pgina muammolarini hal etishda ta'limtarbiya sohasida orttirilgan tajribalarni o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilg'or o'qituvchilar tajribasi bilan bir qatorda, oddiy o'qituvchilarning faoliyatlari ham o'rganib boriladi. Chunki tajribalarni o'rganish jarayonida muammo, yutuq va kamchiliklar aniqlanadi.

Pedagogik tajribalarni o'rganishda kuzatish, intervyu olish, anketalar tarqatish, o'quvchilarning yozma va ijodiy ishlari, pedagogik hujjatlarni o'rganish metodlaridan foydalaniladi.

Kuzatish — o'rganish lozim bo'lgan pedagogik hodisani ma'lum maqsad nuqtayi nazaridan kelib chiqqan holda kuzatuvchi kuzatish bayonnomasini olib boradi. Kuzatish obyektiga oid bo'lgan aniq faktik material tayyorlanadi. Kuzatish belgilangan aniq reja asosida olib boriladi.

Suhbat (fakt) dalillar to'plash yoki kuzatish davomida to'planagan materiallarga aniqlik kiritish maqsadida olib boriladi. Suhbat tadqiqotning mustaqil yoki yordamchi metodi sifatida qo'llaniladi.

Anketalar tarqatish. Bu ommaviy ravishda material to'plash maqsadida anketalar tarqatish yo'li bilan amalga oshiriladi.

Tadqiqot uchun muhim bo'lmagan materiallar o'quvchilarning yozma va bir qancha fanlar bo'yicha mustaqil ishlarni

bajargan daftarlarini tekshirish, o‘rganib chiqish yo‘li bilan turlarga ajratilishi mumkin.

Maktab hujjatlarini o‘rganish — o‘quvchilarning shaxsiy varaqalari, metodistning to‘plagan ma‘lumotlari, sinf jurnallari, kundaliklar, yig‘ilish va majlislar bayonnomalari tadqiqoti uchun olib borilayotgan ta‘lim-tarbiyaning ahvoli, darajasi haqida obyektiv axborot manbaya hisoblanadi.

Pedagogik hodisalarni tadqiq qilish jarayonida eksperiment (sinov) muhim ahamiyat kasb etadi. Maxsus tashkil etilgan eksperiment qo‘llanilayotgan yoki qo‘llanishi mumkin bo‘lgan u yoki bu metod va usullar samaradorligini aniqlash maqsadida amalga oshiriladi.

Matematik metod. Bu metod ommaviy materiallarni tahlil qilishda (masalan, anketalar tarqatish yo‘li bilan to‘plangan materiallarni yoki ma‘lumotlarni umumlashtirish uchun) qo‘llaniladi. U eksperiment natijalarining aniq baholanishini, xulosalarning ishonchli bo‘lishini ta‘minlaydi.

Tadqiqot natijalari va ularni amalda tatbiq etish. Pedagogikada bu jarayon turli yo‘llar bilan amalga oshirilishi mumkin. Chunonchi, tadqiqotchilarning seminarlarda, ilmiy konferensiyalarda tadqiqot natijalari bo‘yicha ma‘ruzalar bilan chiqishi, ilmiy maqolalar, kitoblar nashr etilishi, o‘qituvchiga mo‘ljallangan metodik tavsiyalar bo‘lishi mumkin. Pedagogikada hali hal etilmagan muammolar juda ko‘p. Bular ilmiy tadqiqot olib borish yo‘li bilan hal etiladi.

Savol va topshiriqlar

1. „Pedagogika“, „tarbiya“ kabi tushunchalarga ta‘rif bering.
2. Xalq maqollari va ertaklarining pedagogik ahamiyati nimada deb o‘ylaysiz?
3. Pedagogik hodisalarni tadqiq etishda qanday tadqiqot metodlarini bilish, ulardan foydalana olish kerak?
4. Nima uchun o‘qituvchi ilmiy-tadqiqot metodlaridan foydalana olishi kerak?
5. Siz qanday jurnal va gazetalar xarid qilib olasiz? Ularda bosilgan tarbiyaga oid maqolalarni diqqat bilan o‘qing va tahlil qilib bering.

II BOB. HAR TOMONLAMA RIVOJLANGAN INSON TARBIYASINING MAQSAD VA VAZIFALARI

YOSH AVLOD TARBIYASIDA AXLOQIY MALAKA VA KO'NIKMALARNI TARKIB TOPTIRISH

Tarbiyaning maqsadi. Tarbiya ijtimoiy hodisa ekanligi xususida fikr yuritganda, uning aniq maqsadga yo'naltirilgan hodisa ekanligi ta'kidlanadi. Inson kamolotiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bu omillar ichida tarbiya muhim va yetakchi o'rinda turar ekan. Haqli savol tug'iladi: tarbiyaning maqsadi nima? Uning maqsadini kim va nima belgilab beradi?

Tarbiyaviy ishning samaradorligi mana shu savollarga to'g'ri javob topishga bog'liq. Ya'ni, birinchi navbatda, tarbiya bilan shug'ullanadigan har bir tarbiyachi, avvalo, o'z faoliyatini va unda ko'zda tutilgan maqsadni aniq tasavvur eta olishi, bu maqsadning muhimligini tushunishi lozim. Demak, qanday odamni tarbiya qilish darkor, tarbiya natijasida inson qanday bo'lishi kerak, degan savollarni avvaldan tasavvur etish zarur ekan. Bu maqsad jamiyatning komil insonni tarbiyalashdek maqsadiga mos kelishi kerak.

Tarbiyaning vazifalari keng va ko'p qirralidir. Ta'limning asosiy vazifasi o'qituvchilarni bilim, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirish bo'lsa, tarbiya yosh avlodda jamiyatimizda qabul qilingan odob-axloq qoidalariga mos keladigan e'tiqodni, axloqiy malaka va ko'nikmalarni, ehtiyoj va intilishlarni tarkib toptirishdan iborat. Tarbiyashunos olim Abdulla Avloniy o'zining „Turkiy guliston yoxud axloq“ asarida inson kamolotida tarbiyaning o'rnini alohida ta'kidlab, shunday degan edi: „Janobi Haq insonlarning asl xilqatda iste'dod va qobiliyatli, yaxshi ila yomonni, foyda ila zararni, oq ila qorani ayiradigan qilib yaratgan. Lekin bu insondagi qobiliyatni kamolga yetkazmoq tarbiya vositasida bo'ladi. Agar bola yaxshi tarbiya topib, buzuq xulqdan saqlanib, go'zal xulqlarga odatlanib katta bo'lsa, baxtiyor bir inson bo'lib chiqadi. Agar tarbiyasiz, axloqi buzilib o'ssa, nasihatni qulog'iga olmaydigan, har xil buzuq ishlarni qiladigan nodon, johil, bir rasvoyi odam bo'lib chiqadi“.

Axloqimiz binosining go'zal va chiroyli bo'lishida tarbiyaning ta'siri kattadir. Yuqorida biz, tarbiyadan maqsad — barkamol insonni tarbiyalash, degan edik. Xo'sh, barkamol inson deganda kimlarni tushunmoq kerak?

Sharqona tarbiya ming yillar mobaynida islomiy axloq qoidalari asosida tarkib topib borgani tarixdan ma'lum. Qur'oni Karim oyatlari, Payg'ambar alayhissalom hadislari, ulamo va hukamolarimizning kitoblari tarbiyamizning manbayi bo'lib xizmat qilgan. Islomiy tarbiya musulmonlar hayotining barcha jabhalarini qamrab olgan.

Islomiy tarbiya bolani yetti jihatdan tarbiyalashni maslahat beradi. Bular: sog'liq va badan tarbiyasi, aqliy tarbiya, nafosat tarbiyasi, axloqiy tarbiya, vijdoniy-nafsoniy tarbiya, diniy-ruhiy tarbiyadir.

Rasululloh sallallohu alayhi vasallam „Farzandlaringizni izzat-ikrom qilish bilan birga, tarbiyasini, odobini ham yaxshilanglar!“ deganlar. Shu bilan birga, „Hech bir ota o'z farzandiga xulq-odobdan yaxshiroq meros qoldirolmaydi“ deb, tarbiyada otananing rolini belgilab o'tganlar.

Islomiy (sharqona) tarbiya barcha mo'min-u musulmonlarni nihoyatda xush xulqli, shirin so'zli, oliyjanob bo'lishga da'vat etadi.

Bir rivoyatda yaxshi tarbiya ko'rganing o'nta nishonasi sanab o'tiladi:

1. Xalq to'g'ri deb topgan narsaga noto'g'ri deb qaramaslik.
2. O'z nafsigina insof berishni so'rash.
3. Boshqalardan ayb qidirmaslik.
4. Birovda yomonlik sodir bo'lsa, uni yaxshilikka yo'yish.
5. Agar gunohkor uzr so'rasa, uning uzrini qabul qilish.
6. Muhojirlar hojatini chiqarish.
7. El g'amini yeyish.
8. O'z aybini tan olish.
9. El bilan ochiq yuzli bo'lish.
10. Odamlar bilan shirin muomalada bo'lish.

Turli tarixiy davrlarda tarbiyaning maqsadi ham, xususiyati ham o'zgarib boradi. Buni ibtidoiy jamoa, quldorlik, feodalizm va kapitalizm formatsiyalari misolida ham ko'rish mumkin. Ibtidoiy jamoa tuzumida tarbiyaning maqsadi oddiy bo'lib, shunchaki insonning hayot kechirishini ta'minlashga xizmat qilgan.

Quldorlik tuzumida quldorlar va qullarning paydo bo'lishi tarbiyaning xususiyati va maqsadini ham o'zgartirdi. Quldorlarning bolalari hukmron bo'lishga intildilar, bosqinchilik urushlari olib borish uchun harbiy san'atni o'rganib bordilar. Qullarning bolalari oddiy qora ishni bajarish, mehnat jarayonida ishtirok etishga o'rgatildi.

Feodalizm tuzumiga kelib tarbiya keskin tabaqalana boshladi. Ishlab chiqarish kuchlarining rivoj topa borishi ta'lim mazmunini o'zgartirib yubordi, ta'lim sekin-asta ilmiy xarakter kasb eta boshladi, bu, o'z navbatida umumiy ta'lim kurtaklarining paydo bo'lishiga olib keldi. Endi feodal bolalariga ilmiy bilimlar berish, ularni maxsus maktablarda tarbiyalash zarurati tug'ildi.

Kapitalizmga kelib tarbiyaning tabaqalanish xususiyati yana kuchliroq sezila boshladi. Ishlab chiqarish kuchlari va munosabatlarining rivojlanishi, ishlab chiqarish korxonalarida ishlash, dastgohlarni boshqarish, ish unumdorligini oshirish ishchilardan savodxonlikni, ilmi bo'lishni talab etdi. Bu davrga kelib ishchilarning bolalariga ham birmuncha ilm berish, o'qish davrida ularga shaxsiy mulkni muqaddas ekanligini uqtirib borish tarbiyaning asosiy maqsadi bo'lib qoldi.

Aqliy tarbiya. Inson hamisha odamlar qurshovida yashaydi, ijtimoiy muhit sharoitida uning aqliy rivojlanishi, fikrlash qobiliyati amalga osha boradi. Bunda insonning normal jismoniy rivojlanishi uchun sharoitlar bo'lishi kerak.

Insonning aqliy rivojlanishi sotsial muloqot va tarbiya ta'sirida intensiv rivojlanib boradi. Agar tarbiyachi o'z vaqti va o'rnida rejali ravishda uning bilish faoliyatiga ta'sir ko'rsata borsagina aqliy rivojlanish muvaffaqiyatli ko'chadi. Demak, aqliy tarbiya deganda tarbiyachining o'quvchilar aqliy kuchini va tafakkurini rivojlantirish, unda aqliy mehnat madaniyatini tarkib toptirishga qaratilgan maqsad yo'lidagi faoliyati tushuniladi.

Aqliy tarbiya ijtimoiy tarbiya tizimining bir qismi bo'lib, uning mazmuni barcha fanlar bo'yicha bilimlar sistemasini bilib olishni va shu asosda yoshlarda ilmiy dunyoqarashni tarkib toptirish, tafakkur va nutq qobiliyatini o'stirishdan iboratdir.

Aqliy tarbiya barcha fanlardan umumiy ma'lumot berish orqali amalga oshiriladi. Bu jarayonda o'quvchilarga maktab dasturlari asosida bilim berilib, ularda xotira, diqqat, fikrlash, tasavvur qilish kabi xislatlar taraqqiy ettiriladi.

Abu Nasr Forobiy inson aql-zakovati xususida fikr yuritib, bunday deydi:

„1. Barcha masalani: muhokama va mulohazani tezda tushuna oladigan, uning ma'nosini anglaydigan, so'zlovchining maqsadi, aytilgan fikrining chinligini tezda payqay oladigan bo'lsin.

2. Xotirasi juda baquvvat bo'lsin, ko'rgan-eshitgan, sezgan narsalarining birontasini ham esidan chiqarmay, yodda saqlab qoladigan bo'lsin.

3. Zehni shu daraja tez va o'tkir bo'lsinki, biror narsaning alomatini sezishi bilan bu alomat nimani bildirishini tezda bilib olsin.

4. So'zlari aniq bo'lsin, fikrini va aytmoqchi bo'lgan mulohazalarini ravon va ravshan bayon eta olsin.

5. Bilim va o'qishga muhabbati bo'lsin, o'rganmoqchi bo'lgan bilimini charchashni sezmasdan osonlik bilan o'zlashtira olsin¹.

Aqliy tarbiya shaxsni har tomonlama kamol topishining asosini tashkil etadi. U mehnat unumdorligini oshiradi va mehnatga ijodiy munosabatni tarkib toptiradi.

Axloqiy tarbiya. Axloq — ijtimoiy ong shakllaridan biri hisoblanib, har bir kishining jamiyat va oiladagi yurish-turishi tartib-qoidalarining yig'indisi sifatida gavdalanadi. Xulosa qilib aytganda, insonning tevarak-atrofdagi voqea va hodisalarga bo'lgan munosabatidan uning axloqi namoyon bo'ladi. Xalqimiz axloqiy fazilatlarini qadim zamonlardan beri boyitib kelgan. Axloq-odobga oid fikrlar „Avesto“ kitobida, qadimgi bitiklarda, pandnomalarda va boshqa yozma manbalarda o'z ifodasini topgan.

O'tmishdagi ulug' allomalarning axloq haqidagi ko'plab fikr-mulohazalari bugungi kunda ham muhim tarbiyaviy ahamiyatini yo'qotgan emas. Jumladan, qomusiy olim Abu Nasr Forobiy axloqiy fazilatlar haqida gapirar ekan, uning xislatlari haqida quyidagi fikrlarni bildiradi:

„1. Bunday odamning barcha a'zolari shu darajada mukammal taraqqiy etgan bo'lishi kerakki, u bu a'zolari bilan bajarmoqchi bo'lgan barcha ishlarni osonlik bilan amalga oshira olsin...

2. Ovqatlanishda, ichimlik iste'mol etishda ochko'z bo'lmasin, tabiati qimor o'yinlarini o'ynashdan uzoq bo'lsin va ular keltiradigan „xursandchilik“lardan jirkanadigan bo'lsin.

3. Haqiqatni va haqiqat tarafdorlarini sevadigan bo'lsin, yolg'on va yolg'onchilarga nafrat bilan qaraydigan bo'lsin.

4. G'ururi va vijdonini qadrlaydigan, uning ruhi o'z tabiati bilan past ishlardan yuqori va oliyjanob ishlarga ishlatiladigan bo'lsin.

5. Dirham, dinor va shu kabi turmush buyumlariga jirkanish bilan qarasin.

6. O'z tabiati bilan adolatni sevadigan va adolat uchun kurashuvchi, adolatsizlikka, jabr-zulm o'tkazuvchilarga nafrat bilan qaraydigan bo'lsin... adolatli bo'lsin... .

¹ **Abu Nasr Forobiy.** Fozil odamlar shahri. Toshkent. 1993- y.

7. Adolatli bo'lsin, ammo qaysar bo'lmasin...¹

Inson shaxsining kamoloti uning butun umri davomida amalga oshib boraveradi. Bu fazilat insonning boshqalar bilan bo'lgan muomalasida, voqelikka, jamiyatga bo'lgan munosabatida va uning xatti-harakatlarida, fe'l-atvorida namoyon bo'ladi.

Axloqiy tarbiya, umuman olganda, tarbiyachilar tomonidan tarbiyalanuvchilarda axloqiy tasavvurlar tizimini shakllantirishni, axloqiy his-tuyg'ularni, voqea va hodisalarga to'g'ri munosabat bildirish olish kabilarni rivojlantirishni nazarda tutadi.

Insonning axloqiy qiyofasi butun umri davomida shakllanib boradi. Inson onadan mehnatsevar ham, dangasa ham, johil ham bo'lib tug'ilmaydi — bu va shunga o'xshash axloqiy sifatlar bolani o'rab olgan ijtimoiy muhitning, tarbiyaning ta'siri hisoblanadi.

„Tarbiya ikki negizga — axloq va oqillikka tayanmog'i lozim. Birinchisi yaxshi fazilatni o'stirsa, ikkinchisi o'zgarlar illatidan himoya qiladi. Demak, tarbiya ham axloqqa, ham insoniy munosabatlarga, asrlar osha xalq tajribasidan sinovdan o'tib, o'zining umrboqiyiligini isbotlagan qadriyatlarga, an'ana va urf-odatlariga bog'lansagina kuzatilgan natijaga olib keladi“².

Jismoniy tarbiya. Jismoniy tarbiya inson kamolotiga ta'sir etadigan eng qadimiy tarbiya vositalaridan hisoblanadi. Umumta'lim maktablarida amalga oshiriladigan jismoniy tarbiyaning asosiy vazifalari o'quvchilarning salomatligini mustahkamlash, ularni mehnatga, mustaqil mamlakatimizni himoya qilish va ijtimoiy hayotga tayyorlashdan iborat.

Maktabda o'quvchilarga jismoniy tarbiya harakatli o'yinlar, gimnastika, sinfdan va maktabdan tashqari sport mashg'ulotlari turlari vositasida beriladi.

Boshlang'ich sinflarda jismoniy tarbiya darslaridan ko'zda tutilgan maqsad, asosan, bolalarni o'z qaddi-qomatini to'g'ri tutishga, muhim harakatlarni (yurish, sakrash, yugurish) to'g'ri bajarishga odatlantirish va buyumlar bilan mashq bajarishga o'rgatishdan iborat. Eng muhimi, bolalarga salomatligi haqida o'zi g'amxo'rlik qilishi zarur ekanligi to'g'risidagi fikrni singdirishdir. Chunki inson salomatligi, jismoniy barkamolligi nafaqat uning shaxsiy ishi, balki bu davlat ahamiyatiga molik vazifa hamdir.

¹ **Abu Nasr Forobiy.** Fozil odamlar shahri. Toshkent. 1993- y.

² **M. Temurova.** Boshlang'ich ta'lim jurnali. 9—12- sonlar. 1995- y.

Mehnat tarbiyasi. Mehnat tarbiyasi oldida turgan asosiy vazifa o'quvchilarga mehnat ta'limiga oid ilmiy bilimlar berish, mehnat qurollari bilan muomala qilishga o'rgatib, hayotga, ijtimoiy foydali mehnatga tayyorlashdir. Bu vazifalarni ikki turkumga ajratish mumkin. Birinchidan, mehnatga bo'lgan munosabat jarayonidagi zarur bilim va ko'nikmalarni o'z ichiga oladi. Yoshlarda xalqi, vatani manfaati yo'lida mehnat qilish xohishini tarbiyalab, mehnatga hayotiy zarur faoliyat deb qarashlarini tarkib toptirishga erishiladi. Ikkinchidan, guruh vazifalari, mehnat faoliyatini bajarish jarayonida zarur bo'ladigan bilimlar o'zlashtiriladi, fan asoslari, politexnik ta'lim o'rganiladi.

Mehnat tarbiyasi tushunchasi umumiy bo'lib, bu tushuncha bir qancha xususiy tushunchalarni o'z ichiga oladi. Bulardan birinchisi: politexnik ta'lim, bu ishlab chiqarishning barcha sohalariga taalluqli bo'lgan ilmiy asoslarni va prinsiplarni, mehnat ko'nikma va malakalari, oddiy mehnat qurollari bilan muomala qilish kabilarni o'zlashtirishni taqozo qiladi.

Ikkinchisi: bu umumiy mehnat. Umumiy mehnat o'quvchilarni mahsulot ishlab chiqariladigan faoliyatga jalb etilishini taqozo qiladi. Uchinchisi: ijtimoiy-foydali mehnat. Bu mehnat turi ko'pchilik foydasiga ishlashni nazarda tutadi (temir-tersak, makulatura yig'ish, sinf, maktabni ta'mirlashga yordam berish, maktab uchastkasida ishlash). To'rtinchisi: o'z-o'ziga xizmat qilish. U maishiy xizmat turiga kirib, sinf, maktab ozodaligini saqlash, o'zining ish joyini, kiyim-kechagi, o'quv qurollarini ozoda, tartibli saqlashni nazarda tutadi. Beshinchisi: uy mehnati, bu ham maishiy mehnat turiga kirib, uyda ozodalikka rioya qilishni, otanonaga uy ishlarida yordam berishni taqozo qiladi.

Estetik tarbiya. Estetik tarbiya san'atdagi, tabiatdagi, qurshab olgan hayot voqeligidagi go'zallik vositalari asosida tarbiyalash bo'lib, jahon pedagogikasida insonni *garmonik* tarbiyalash vositalaridan biri deb hisoblab kelingan.

Estetik tarbiyaning asosiy vazifasi tabiatdagi, san'atdagi, hayotdagi go'zallikni qabul qila olish, tushunish qobiliyatini tarbiyalash, fahmlash, go'zallikka rioya qilishga odatlantirishdan iborat. Estetik tarbiya davomida bola hayotdagi go'zallikni tushunadi, go'zallikni muhofaza qilishga, o'zi ham go'zallik yaratishga intiladi.

Umar Xayyom go'zallik, uning xosiyati xususida fikr yuritib, shunday deydi: „Go'zallik barcha tillarda vasf etiladi va har qanday

aqlga xush keladi. Dunyoda yaxshi narsalar ko‘p, ularni ko‘rib bahramand bo‘lish odamlarni shod etadi va tabiatlarini pokiza qiladi, ammo hech narsa go‘zal yuzning o‘rnini bosolmaydi, chunki go‘zal yuz shunday quvonch baxsh etadiki, boshqa hech qanday quvonch unga teng kela olmaydi. Aytadilarki, go‘zal yuz dunyoda saodat sababchisidir.“¹

Estetik tarbiya o‘quvchilarda axloqiy qiyofa, ijobiy xulq-atvor normalarini tarkib toptirishga, ularning ijodiy qobiliyatlarini taraqqiy ettirishga ta‘sir qiladi.

Boshlang‘ich maktabda ashula, rasm, musiqa, o‘qish darslari, shu bilan birga, sinfdan va maktabdan tashqari tashkil etiladigan tadbirlar estetik tarbiya vositasi hisoblanadi.

Savol va topshiriqlar

1. Tarbiyaning asosiy vazifalari nimadan iborat?
2. Komil inson deganda Siz qanday fazilatlarga ega bo‘lgan insonni tushunasiz?
3. Sharqona tarbiyaning manbalarini sanab bering.
4. Sharq rivoyatlarida uchraydigan yaxshi tarbiya ko‘rgan insonlarning xislatlarini aytib bering.
5. Hozirgi kunda ta‘lim-tarbiyaning ahamiyati nimalarda ko‘rinadi?

¹ U. Xayyom. Navro‘znoma. Toshkent. 1990- y.

III BOB. BOLA SHAXSINING RIVOJLANISHI, TARBIYASI VA KAMOLOTI

ASOSIY TUSHUNCHALAR

Pedagogika kursining muhim metodologik muammolaridan biri bu shaxs tarbiyasi va uning rivojlanishi muammosi hisoblanadi.

O'sib va rivojlanib boruvchi inson tarbiya obyektini hisoblanadi. Butun hayoti davomida insonning rivojlanish jarayoni davom etaveradi. Bu jarayonda u turli o'zgarishlarni, jismoniy, ruhiy, miqdor va sifat o'zgarishlarni o'z boshidan kechirib boradi. Insonda bo'ladigan jismoniy o'zgarishlarga — bo'yining o'sishi, vaznining og'irlashib borishi, suyak va mushak tizimlarining, ichki a'zolari va asab tizimining o'zgarib borishi kiradi. Ruhiy o'zgarishlar esa uning aqliy rivojiga aloqador bo'ladi va insonda ruhiy sifatlarning shakllanib borishi, unda hayot uchun zarur bo'lgan sotsial sifatlarning tarkib topishi hisoblanadi.

Odam bolasining rivojlanishi — bu muhim jarayon sanaladi. Ma'lumki, hayot davomida inson jismoniy va ruhiy tomondan o'zgarib boradi. Lekin bolalik, o'smirlilik va o'spirinlik davrida rivojlanish nihoyatda kuchli bo'ladi. Bola mana shu yillarda ham jismoniy, ham ruhiy jihatdan o'sishi, o'zgarishi tufayli shaxs sifatida kamolga yetadi, bunda berilayotgan tarbiya maqsadga muvofiq ta'sir etishi natijasida bola jamiyat a'zosi sifatida kamol topib, murakkab ijtimoiy munosabatlar tizimida o'ziga munosib o'rin egallaydi.

Odamning munosabatlari doirasiga kishilar bilan aloqasigina emas, balki tabiatga, hayotga bo'lgan munosabatlari ham kiradi. Mana shu xil ko'p qirrali aloqalar va munosabatlar zaminida har bir shaxs o'z qobiliyatini va qiziqishini, o'z bilimini va uquvini namoyon qiladi, o'z ishiga, vazifasiga, burchiga, xalqiga, Vataniga, o'z-o'ziga bo'lgan munosabatlarini ifodalaydi. Tabiiyki, shaxsdagi bu fazilatlar faqat tarbiyaning mahsulidir.

Shaxsning kamol topishida va uning xulqiga ijtimoiy va biologik omillarning ta'sir kuchi hamisha bir xil bo'lavermaydi. Sababi odamning xulqiga, munosabatiga va aloqalariga yoshi, bilim, hayotiy tajribasi, odatlari va nihoyat, vaziyat ham ta'sir etadi. Shaxsning fazilatlarini to'g'ri aniqlash va bexato baholash uchun uni turli munosabatlar doirasida, turli vaziyatlarda kuzatib ko'rish lozim. Shundagina shaxsning ijtimoiy xulqi, ma'naviy qiyofasi, insoniy fazilatlarini ro'yobga chiqadi. Demak, shaxsni rivojlantirish

vazifasini to'g'ri hal qilish uchun uning xulqiga ta'sir etuvchi omillarni, bu omillarning tabiatini, shaxsning xususiyatini yaxshi bilmoq kerak.

Pedagogikada „Shaxs“ tushunchasi „Inson“ tushunchasidan farqli o'laroq, insonning ijtimoiy xususiyatlarini anglatadi. Yangi jamiyat boshqa odamlar bilan muomalada bo'lishi, munosabat o'rnatishi natijasida shakllanib boradigan sifatlarni bildiradi. Inson ruhiy xususiyatlarining rivojlanishi (aql, idrok, diqqat, harakat va h. k.), hayotda o'z o'rnini topa olishi, uning Vatani, xalqning ravnaqi yo'lida og'ishmay, e'tiqod bilan xizmat qilishi, imonli bo'lishi insonni shaxs darajasiga ko'taradi. Bunday sifatlarning ro'yobga chiqishi tarbiyaga bog'liq bo'ladi.

Bolaning kamolotiga, ruhiyatiga, fe'l-atvori shakllanishiga qanday omillar ta'sir etadi? Bola tarbiyasiga, uning shakllanishiga biologik omil, ijtimoiy omil va tarbiya ta'sir etadi. Bu muammo pedagogikada avvaldan munozaraga sabab bo'lib kelayotgan masala hisoblanadi.

Ko'p asrlik shu munozara zaminida bir-biriga qarama-qarshi ikki nuqtayi nazar vujudga keldi. Ulardan bir toifasi odam bolasi-ning shaxs sifatida rivojlanishida tabiiy-biologik omillar hal qiluvchi rol o'ynaydi deb biladilar. Ularning fikricha, bola ona qornidalik vaqtida avlod-ajdodlardan o'tgan tug'ma xususiyatlarigina rivojlanadi. Bu nuqtayi nazar tarafdorlari tarbiyaning rolini cheklab qo'yadilar. Bu nuqtayi nazar fanda *biologik yo'nalish* deb nomlanadi. Ularning vakillari Aristotel, Platonlarning fikrlaricha, taqdir, tole har kimning hayotidagi o'rnini, mavqeyini avvaldan belgilab bergan.

XVI asr falsafasida vujudga kelgan preformizm oqimi namoyandalarining fikricha, odam bolasi ona pushtidaligidayoq bo'lajak shaxsiga xos barcha xususiyatlarga ega bo'ladi, rivojlanish esa ana shu xususiyatlarning miqdoriy ko'payib borishidan iboratdir. Preformistlar ham naslning shaxs rivojlanishidagi rolga favqulodda yuksak baho berib, ijtimoiy muhit va tarbiyaning rolini mutlaqo inkor etadilar. Bu nazariyaning yana bir yo'nalishi XX asrda keng tarqalgan *bixeviorizm oqimi* bo'ldi.

Bixeviorizm oqimiga amerikalik pedagog va psixolog E. Torandayk asos soldi. Uning fikricha, shaxsning barcha xususiyatlari, shu jumladan, ong va aqliy qobiliyat ham nasldan naslga o'tadi. Bu bilan E. Torandayk tarbiyaning shaxs rivojlanishiga ta'sirini inkor etadi, uni shaxsning xususiyatlariga ta'sir etishdan ojiz deb biladi.

Xuddi shunday nuqtayi nazarni yana bir amerikalik progmatik pedagog D. Dyui va A. Komboslar yoqlab chiqadilar. Ular

tarbiyaning shaxsga bo'ladigan faol ta'sirini inkor etib, rivojlanishni faqat miqdoriy o'zgarishdan iborat deb ko'rsatadilar. Odam qanday sifatlar bilan tug'ilgan bo'lsa, tarbiya jarayonida bilim olish, ko'nikma va malaka hosil etishi natijasida xuddi ana shu sifat va xususiyatlar rivojlanib boradi, degan fikrni ilgari suradilar. Ammo psixologiya va pedagogika fanlarining keyingi yillardagi inson tarbiyasiga, kamolotiga oid ilmiy ma'lumotlari odam bolasining shaxs sifatida rivojlanib, taraqqiy etib borishiga, kamolotga yetuviga murakkab jarayon deb hisoblashga imkon beradi. Uning shaxs bo'lib kamolga yetishida nasl (biologik omil), ijtimoiy muhit hamda maqsadga muvofiq amalga oshiriladigan tarbiya alohida rol o'ynaydi. Bu ilmiy ma'lumotlar shaxsni tabiatning bir bo'lagi deb qarashga imkon yaratadi. Shunga ko'ra, unda tabiiy kuch va imkoniyatlar bor, ular shaxsning rivojlanishi uchun ma'lum ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Bu insondagi layoqat kurtaklari bo'lib, uning rivojlanishi uchun tarbiya kerak, deb ta'kidlanadi.

O'rta Osiyo mutafakkirlaridan Forobiy, Abu Ali ibn Sinolar ham inson tarbiyasiga ta'sir etadigan omillar ahamiyatiga e'tibor berib kelganlar. Forobiy inson kamolotida ta'lim-tarbiyaning muhimligini ta'kidlab: „Munosib inson“ bo'lish uchun odamda ikki imkoniyat: ta'lim va tarbiya olish imkoniyati bor. Ta'lim olish orqali nazariy kamolotga erishiladi, tarbiya esa kishilar bilan muloqotda axloqiy qadr-qimmatni va amaliy faoliyatni yaratishga olib boradigan yo'ldir...“ deydi.

Abu Ali ibn Sino etika va axloqiy tarbiya masalalarini falsafiy-pedagogik asosda yoritib berishga harakat qilgan. U, ayniqsa, oila tarbiyasida ota-onaning o'rniga alohida to'xtalib: „Bola tug'ilgach, avvalo, ota unga yaxshi nom qo'yishi, so'ngra esa uni yaxshilab tarbiya qilishi kerak... Agar oilada tarbiyaning yaxshi usullaridan foydalanilsa, oila baxtli bo'ladi“ degan fikrni ilgari suradi.

Shunday ekan, inson kamolotiga ta'sir etadigan omillarning birortasini ham inkor etmagan holda ularni alohida-alohida ko'rib chiqaylik.

SHAXSNI SHAKLLANTIRISH VA KAMOL TOPTIRISH TUSHUNCHASI

Shaxsni shakllantirish — uning o'sishi, qandaydir yangi xususiyat va fazilatlariga ega bo'lish jarayonidir. „Shakllantirish“ tushunchasi „tarbiyalash“ tushunchasiga nisbatan kengroq bo'lib, u shaxs va jamoaning tarkib topishiga ta'sir ko'rsatadigan hamma narsani, shu jumladan, maqsadga muvofiq jarayonlar (o'qitish, tarbiya-

lash, ta'lim berish) ni ham, maqsadga nomuvofiq jarayonlar (shaxs va jamoaning o'z ichki tabiati, atrofdagi kishilar, narsalar, tabiat hodisalari va hokazolarning ta'siri)ni ham o'z ichiga oladi. „Shakllantirish“ va „tarbiyalash“ tushunchalari jiddiy chegaralansa, insonni tabiat hodisalari tarbiyalaydi, deb bo'lmaydi. Insonni faqat kishilar tarbiyalaydi, tabiat hodisalari shaxsni shakllantirishi mumkin, ammo uni tarbiyalay olmaydi.

Shaxs ijtimoiy munosabatlar, shu jumladan, tarbiya omili, ijtimoiy, ishlab chiqarish, madaniy, ilmiy faoliyat va shaxsiy aloqalar omilidan iborat tashqi omillarning hamda biologik va psixologik omildan iborat ichki omillarning ta'siri natijasida shakllanadi.

Shaxs shakllanishining asosi uning faoliyati bo'lib, bu faoliyat doimo o'zini bajaruvchiga nisbatan shakllantiruvchi, o'zini vujudga keltirgan yoki tashkil etgan shaxsга nisbatan shakllanuvchi bo'ladi.

Jamoaning shakllanishi ham tashqi omillar — ijtimoiy munosabatlar, tarbiya va atrofdagi jamoalarning hamda ichki omillar — jamoa ichidagi munosabatlar, aloqalar va hokazolarning ta'siri natijasida amalga oshadi. Hamkorlikdagi faoliyat va jamoaviy munosabatlar tajribasining to'planishi jamoani shakllantiradigan asosiy va bosh kuchdir.

Takomillashuv — qarama-qarshiliklarning birligi va kurashuvidir, ana shu birlik hamda kurash natijasida ro'y beradigan o'z-o'zidan harakatlanishidir.

Shaxsning va jamoaning takomillashuvi ham qarama-qarshiliklarning birligi hamda kurashi natijasida amalga oshadigan o'z-o'zidan harakatlanishidir. Shaxs va jamoani shakllantirishda ham doimo shaxsni va jamoani takomillashtirish nazarda tutiladi.

Shaxs va jamoa takomillashuvining samarasi ularning holatidagi sifat o'zgarishidir.

Shaxs takomillashuvining manbayi ziddiyatlar va ularni qondirish yo'llari o'rtasidagi ziddiyatlardir. Jamoa takomillashuvining manbayi ham ziddiyatlar hisoblanadi. Psixologlar juda ko'p ziddiyatlarni, shu jumladan, shaxslar va jamoalarning manfaatlari o'rtasidagi, rahbarlarning jamoaga qo'yadigan talablari bilan jamoaning ana shu talablarni bajarishi orasidagi ziddiyatlarni hal qilishi kerak.

SHAXS RIVOJLANISHIGA TA'SIR KO'RSATUVCHI OMILLAR

Bola shaxsining rivojlanishiga irsiyat, muhit va tarbiya kabi omillar ta'sir etadi. Bola shaxsining rivojlanishiga naslning ta'siri deganda,

ota-onalarga o'xshashlikni ifodalovchi biologik belgilarning takrorlanishini tushunmoq kerak. Har bir bola ota-onasidan meros shaklida ba'zi biologik sifatlarga (tananing tuzilishi, sochining, ko'zining, terisining rangi, bo'yi-basti va boshqalar) ega bo'lgan holda dunyoga keladi. Bular jismoniy xususiyatlardir. Oliy nerv faoliyatining xususiyatlari ham tug'ma o'tadi. Bu fiziologik xususiyat hisoblanadi.

Akademik I. P. Pavlov ta'limotiga ko'ra bola bir qator tug'ma xususiyat va instinktlarga ega holda tug'iladi va bular shartsiz reflekslar guruhini tashkil etadi. Bular orasida oshqozon refleksi (so'lak ajratish), muhofaza refleksi (issiqdan qo'lni tortish, yorug'dan ko'zini qisish) kabilar alohida ahamiyat kasb etadi. Ammo bu xususiyatlar insonga ham, hayvonga ham taalluqlidir. Ayni vaqtda insonlarga xos bo'lgan xususiyatlar ham irsiyat yo'li bilan o'tadi. Masalan, tananing vertikal holdagi harakati, tafakkur va nutq rivojlanishi, mehnat qilish qobiliyati — bular tug'ma imkoniyatlar bo'lib, ularning rivojlanishi uchun inson bolasi odamlar orasida yashab, ular bilan aloqa qilishi darkor. Bu ruhiy imkoniyatlarning chindan ham rivojlanmog'i, ro'yobga chiqmog'i uchun bola faqat o'sibgina qolmay, balki shu o'sish jarayonida insonlar orasida yashamog'i, ulg'aymog'i va ijtimoiy hayotda ishtirok etmog'i kerak. Chunki inson biologik mavjudot sifatida emas, balki ijtimoiy mavjudot sifatida rivojlanadi va kamolga yetadi. Bola nutqni egallashi uchun nutq sharoitida, mehnat qilish uchun mehnat sharoitida, aqliy taraqqiy etmog'i uchun aqliy faoliyat sharoitida yashamog'i kerak. Ana o'shanda bolaning nimaga, qanday sohaga layoqati borligi namoyon bo'ladi. Fiziologiya va psixologiya fanining ko'rsatishicha, inson bolasi tayyor qobiliyat bilan emas, balki biror xil qobiliyatning ro'yobga chiqishi va rivojlanishiga ta'sir etadigan potensial imkoniyatlar, ya'ni shaxs xususiyatini ifodalaydigan layoqat bilan tug'iladi. Tug'ma layoqat o'z holicha rivojlana olmaydi, go'yo u „mudroq“ holatda bo'lib, uning uyg'onishi — rivojlanishi uchun qulay muhit kerak.

Agar bola o'z layoqatiga mos sharoitda o'sib, zarur faoliyat bilan shug'ullansa, layoqat erta ko'rinib, rivojlanishi, aks holda yo'q bo'lib ketishi mumkin. Shuning uchun pedagogik layoqatning namoyon bo'lishi va qobiliyat sifatida rivojlanishi to'la-to'kis hayot sharoitiga va tarbiyaga bog'liq.

INSON KAMOLOTI VA SHAXSNING RIVOJLANISHIDA MUHITNING ROLI

Inson kamolotiga ta'sir etadigan omillardan biri tashqi muhitdir. Muhit deganda kishiga tabiiy ta'sir etadigan tashqi voqealar majmuyi tushuniladi. Bunga tabiiy muhit, ijtimoiy muhit, oila muhiti (mikromuhit) kiradi.

Tabiiy (geografik) muhit (iqlim, tabiiy sharoit) so'zsiz insonning hayot tarziga, xarakteriga va mehnat faoliyatiga ta'sir etadi. Masalan, tropik mintaqada hayot kechirayotgan insonlarning hayot tarzi uzoq shimoldagi insonlar hayot tarzidan farqlanadi, bu ularning hayot tarziga va ularning rivojlanishiga ta'sir etadigan qator omillar bilan isbotlanadi.

Shu bilan birga, inson kamolotida mikromuhit — oila sharoiti ham katta ta'sir kuchiga ega. Chunki bola ko'z ochib ota-onasini, qarindosh-urug'ini ko'radi. Uning intensiv jismoniy va psixologik rivojlanadigan davri oila ta'sirida shakllanadi. Xalqimizda „Qush uyasida ko'rganini qiladi“ degan maqol bekorga aytilmagan. Oilaning hayot tarzi, undagi bola tarbiyasiga ijobiy ta'sir etadigan tarbiyaviy muhit uning kamolotida muhim ahamiyat kasb etadi.

Bola kamolotida ijtimoiy muhit ham muhimdir. Chunki ishlab chiqarish munosabatlari va ularni tartibga solib turadigan ijtimoiy qonun-qoidalar kishiga alohida ta'sir qiladi. Ijtimoiy aloqa, ya'ni insonlararo o'zaro munosabat natijasida odam bolasi hayotga va mehnatga tayyorlanadi, kerakli tajriba va bilimlarni egallaydi.

Inson kamolotiga ijtimoiy muhitning ta'siri turli tarixiy davrda (formatsiyalarda) turlicha bo'ladi, turli sotsial guruhlariga ham turlicha ta'sir etadi. Shunday ekan, hozirgi zamon pedagogika fani muhitga, uning inson rivojlanishidagi ta'sirining roliga alohida e'tibor beradi. Muhit tushunchasiga kiradigan ijtimoiy hayot voqealarining shaxsga ta'siri g'oyat muhim ekanligini ko'rsatadi va ijtimoiy muhit abadiy emas, o'zgaruvchan deb qaraydi. Shuning uchun muhit inson taqdirini belgilab beradigan omil deb hisoblanmaydi. Ammo uning ta'siri ham rad etilmaydi.

INSONNING KAMOL TOPISHIDA TARBIIYANING ROLI

Tarbiya muhit kabi inson kamolotiga ta'sir etuvchi tashqi omillardan hisoblanadi. Tarbiyaning xususiyati shundaki, u aniq maqsadni ko'zlab, insonda ijobiy fazilatlarini tarkib toptirish yo'lida tarbiyachi rahbarligida muntazam amalga oshirib boriladi.

Ammo tarbiya ta'sirining kuchi va uning natijasi irsiyat va muhit kabi omillarning hamkorligi bilan belgilanadi.

Inson kamoloti irsiyat yo'li bilan orttirilgan va tabiiy layoqatlar bilan belgilanib qolmay, balki butun hayoti davrida uni qurshab olgan voqelik ta'sirida orttirgan xususiyat va sifatlar bilan ham belgilanadi.

Shubhasiz, tarbiya odamning ko'zi, sochi, terisining rangiga, uning badani tuzilishiga ta'sir eta olmaydi, lekin jismoniy taraqqiyotga ta'sir etishi mumkin. Chunki maxsus tashkil etilgan jismoniy mashqlar orqali bolaning salomatligi mustahkamlanadi va chiniqtiriladi. Insonning tabiiy qobiliyati faqat tarbiya orqali, uni ma'lum bir faoliyat turiga jalb qilish orqali rivojlanishi mumkin.

Ma'lumki, bola layoqatini rivojlantirish, uni qobiliyatga aylantirish va hayotga mos holda o'stirish uchun mehnatsevarlik va ishchanlik kerak. Mehnatsevarlik va muttasil o'tirib ishlash kabi fazilatlar faqat tarbiya natijasida orttiriladigan fazilatlardir. Garchand inson kamolotiga ta'sir etadigan omillar bir qancha bo'lsa ham, lekin maxsus tarbiya muassasalarida tarbiyachi rahbarligida amalga oshiriladigan tarbiya jarayoni yetakchi hisoblanadi. Chunki, birinchidan, tarbiya ta'sirida turli fazilatlar o'zlashtiriladi va bilim, ma'lumot egallanadi, mehnat va texnik faoliyat bilan bog'liq ko'nikmalar, malakalar ham maxsus uyushtirilgan tarbiya orqali hosil qilinadi.

Ikkinchidan, tarbiya tufayli tug'ma kamchiliklarni ham o'zgartirib, shaxsni kamolga yetkazish mumkin. Masalan, ko'rlar, gunglar ham o'qitilib, sog'lom kishilar qatori hayotga tayyorlanadi. Uchinchidan, tarbiya yordamida muhitning salbiy ta'sirini ham yo'qotish yoki bartaraf qilish mumkin.

To'rtinchidan, tarbiya doimo kelajakka qaratilgan maqsadni belgilaydi. Shu tufayli, u shaxsning kamolga yetishini tezlashtiruvchi rol o'ynaydi. Inson kamol topishida maktabning ahamiyati katta. Bolalar maktabga qadam qo'yar ekan, ular o'quv mehnati bilan band bo'ladilar. Bolalar maktabda fan asoslarini egallash bilan birga, ularda sekin-asta ilmiy dunyoqarash shakllanib boradi. O'qituvchi-tarbiyachilarning rahbarligida insonga xos bo'lgan yuksak fazilatlarini egallaydilar. Tarbiyaviy ishlarni reja asosida tashkil etish bolani tarbiyalashda oilaga har vaqt yordam ko'rsatadi. Tarbiyachi o'z tarbiyalanuvchisining oilaviy sharoitidan xabardor bo'lishi, pedagogik maslahatlarga, yordamga muhtoj bo'lgan oilalarga yordam berishi muhim. Tarbiyachi uchun bola bo'sh vaqtini kimlar

bilan o'tkazayotgani va nimalar bilan mashg'ul bo'layotgani ahamiyatsiz emas. Chunki o'z holiga tashlab qo'yilgan bola ko'chani salbiy ta'siriga berilib ketishi mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, inson faqat faoliyatda rivojlanadi, undan tashqarida rivojlanish yo'q. Bola juda yoshligidan boshlab kattalar yordamida tashqi muhit bilan turli xil aloqada bo'ladi. Maktab yoshida bu aloqalar o'qish va shu bilan bog'liq bo'lgan boshqa faoliyat bilan bog'lanadi va bular rivojlanish uchun manba sanaladi.

Pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirilgan har qanday faoliyat shaxsning aqliy va irodaviy rivojlanishiga ta'sir etadi. Demak, bola ulg'aya borgan sari uning faoliyati ham shakli va mazmuni bilan hamohang o'zgarib boraverar ekan.

Masalan, bog'cha yoshida bolalarning asosiy faoliyat turi o'yin bo'lsa, maktab o'quvchisi uchun o'qib, mehnat qilish asosiy faoliyat bo'lib qoladi. Demak, bola hayotida faoliyat turlarining o'zaro munosabati ham o'zgaradi va buning ta'sirida bola kamoloti ham yangi, yuqoriroq bosqichga ko'tariladi.

Umuman, pedagogik jihatdan to'g'ri uyushtirilgan har qanday faoliyat bola shaxsining aqliy, axloqiy, estetik, jismoniy va irodaviy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Rahbarlik qilinmagan faoliyat esa biryoqlama yoki salbiy ta'sir etishi mumkin.

Shunday qilib, inson taraqqiyotining ilmiy konsepsiyasi inson kamolotiga ta'sir etadigan omillarni tahlil etib, inson kamoloti va uning shaxsini shakllantirishni yagona va bir butun jarayon ekanligini ta'kidlaydi. Bu jarayonda insonning faolligiga katta o'rin beriladi. U faolligi bilan o'z shaxsini shakllantira oladi. Tarbiyachi tomonidan qo'yiladigan maqsad aniq bo'lsa va bu maqsadga erishish uchun odam astoydil harakat qilsa, kutilgan natijaga erishiladi.

Savol va topshiriqlar

1. Shaxs kamolotiga qanday omillar ta'sir etar ekan?
2. Insoniy fazilatlarni aytib, ta'riflab bering.
3. Ijtimoiy muhit va uning inson kamolotiga ta'siri haqida gapirib bering.
4. Tarbiyaning inson kamolotidagi o'rni nimadan iborat?
5. Shaxs kamolotida oila tarbiyasining ahamiyati qanday?

IV BOB . O‘QITUVCHI VA UNING JAMIYATDA TUTGAN O‘RNI

O‘QITUVCHI VA UNING FAOLIYATI HAQIDA

Hozirgi zamon pedagogika fani oldida turgan muhim muam-molardan biri — o‘qituvchi va pedagogik mehnat sharoiti muam-mosi hisoblanadi. Chunki o‘qituvchida barcha pedagogik g‘oyalar mujassamlangan bo‘lib, uning faoliyati orqali bu g‘oyalar amalga oshiriladi va hayotga tatbiq etiladi.

O‘qituvchining ko‘p qirrali va murakkab faoliyati zahirida yosh avlodni odobli, axloqli qilib tarbiyalash, ularni bilimlar bilan qurollantirish kabi muhim vazifalar yotadi. Bularni amalga oshirish esa o‘qituvchining xilma-xil faoliyatiga bog‘liq: bolalarni o‘qitish, maktabdan va sinfdan tashqari tarbiyaviy ishlarni tashkil eta bilish va o‘tkazish, ota-onalar o‘rtasida pedagogik targ‘ibot ishlarini olib borish va hokazo. Bularning hammasi o‘qituvchidan chuqur bilimga ega bo‘lishni, o‘z sohasini, bolalarni sevishni talab etadi.

Respublikamiz mustaqilligi e‘lon qilingan sana — 1991- yil 31- avgust xalqimiz hayotidagi ulug‘vor voqealardan hisoblanadi. Endi xalqimiz o‘zining boy tarixi, madaniyati, urf-odatlarini o‘rganish, targ‘ib qilish, o‘zligini anglash imkoniyatiga ega bo‘ldi. Bu voqeadan so‘ng ko‘p sonli o‘qituvchilar jamoalari oldiga Vatan ravnaqi uchun hormay-tolmay xizmat qila oladigan, Vatan yo‘lida o‘z jonini ham ayamaydigan yoshlarni tarbiyalash vazifasi ko‘ndalang qo‘yiladi. Bu vazifa Oliy ta‘lim konsepsiyasida alohida ta‘kidlanadi. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim konsepsiyasida o‘qituvchi-mutaxassis oldida turgan vazifalar quyidagicha belgilanadi: „Mutaxassis malakasi — chuqur umumiy bilim, keng dunyoqarash va kasb tayyorgarligi, kompyuter savodxonligi, o‘z bilimini tezlik bilan yangilash va to‘ldira olish qobiliyati singari omillardan tashkil topadi... Shular qatorida uning intizomi, mas‘uliyat, ziyolilik, o‘z ishiga, mamlakati mustaqilligiga, Vatan va jahon taraqqiyoti yo‘lida ezgulik va adolatga sadoqat tuyg‘ularini ham tarbiyalash zarur“.

Bu vazifa va talablar boshlang‘ich sinf o‘qituvchisida, ayniqsa, to‘la mujassamlashgan bo‘lishi lozim. Zero, maktabga ilk bor qadam qo‘ygan bola dunyoning, hayotning qonun va qoidalarini, sir-asrorlarini o‘qituvchidan o‘rganadi. O‘qituvchi esa bolaga o‘z bilgani o‘rgatadi. Agar bolani chuqur bilimli, e‘tiqodli, madaniyatli qilib tarbiyalamoqchi bo‘lsak, shu fazilatlar o‘qituvchida mujas-

samlangan bo‘lmog‘i zarur. Shunday ekan, o‘qituvchi, umuman, boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi qanday fazilatlariga ega bo‘lishi kerak, degan savol tug‘iladi. Bu savolga javob berishdan oldin o‘qituvchining hozirgi kunda jamiyatimizda tutgan o‘rni haqida fikr yuritsak.

Ma‘lumki, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti farmoniga binoan, 1- oktabr o‘qituvchilar va murabbiylar kuni deb e‘lon qilindi. Bu voqea davlatimizda o‘qituvchilarning jamiyatda tutgan o‘rni naqadar yuksak ekanligidan dalolat beradi. Ilg‘or o‘qituvchilarimizga yuksak unvonlar, davlat mukofotlari berilmoqda, ularga mas‘ul vazifalar ham yuklatilmoqda. Ayniqsa, respublikamiz mustaqillikka erishgandan keyin, o‘qituvchining jamiyatdagi roli va mas‘uliyati ortib bormoqda.

Keyingi yillarda pedagog xodimlarning maishiy sharoitini yaxshilash borasida qator hujjatlar qabul qilindi: imtiyozlar berildi, ularning ish haqi oshirildi, barcha turdagi maktab, hunar-texnika bilim yurtlari, oliy va o‘rta maxsus o‘quv yurtlari pedagog xodimlari bilan mehnat shartnomasi tuzish tizimiga o‘tildi.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta‘lim konsepsiyasida mutaxassis vazifalari quyidagicha belgilangan: „... mutaxassis o‘z faoliyati, sohasidan qat‘i nazar, ijodiy jamoalarda ishlay olish qobiliyatiga, menejment va marketing sohalarida tayyorgarlikka ega bo‘lishi, yangi texnologiyalarni joriy etishning xo‘jalik, ijtimoiy va madaniy jihatlarini aniq tasavvur qila olishi kerak“. Ushbu fikrlar o‘qituvchilarga ham bevosita taalluqli. Chunki jamiyatimizda sodir bo‘layotgan tub o‘zgarishlar, bozor munosabatlariga kirib borishimiz o‘qituvchidan nafaqat kasbiy bilimlarni, balki iqtisodiy, yuridik, texnikaviy bilimlardan ham xabardor bo‘lishni taqozo qilmoqda.

Prezidentimiz I. A. Karimov tashabbusi bilan O‘zbekiston Respublikasida 2010- yilning „Barkamol avlod yili“ deb e‘lon qilinishi o‘qituvchi va uning faoliyatiga bir qancha mas‘uliyatli vazifalarni qo‘yadi. Prezidentimiz fikrlaridan kelib chiqqan holda „Barkamol avlod yili“ davlat dasturida belgilab qo‘yilgan vazifalar¹ bevosita o‘qituvchi faoliyatiga ham uzviy bog‘liqdir:

— bolalar va yoshlarning huquq va manfaatlarini himoya qilishga, ularni barkamol rivojlantirishning huquqiy asoslarini mustahkamlashga qaratilgan me‘yoriy-huquqiy bazani tako-

¹ I. A. Karimov, „Barkamol avlod yili“ davlat dasturi. — T., „O‘zbekiston“. 2010- yil.

millashtirish, amaldagi qonunchilik hamda me'yoriy hujjatlar-ga zamon talablariga mos o'zgartirish va qo'shimchalar ki-ritish;

— „Sog'lom ona — sog'lom bola“ dasturini izchil amalga oshirish asosida sog'lom avlodni voyaga yetkazish borasidagi chora-tadbirlarni yanada kuchaytirish, onalar va bolalarning reproduktiv salomatligini muhofaza qilish tizimini takomil-lashtirish, profilaktikaga asoslangan sog'liqni saqlash tizimini ustuvor rivojlantirish, tibbiy xizmat moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, sog'lom bolalar tug'ilishi va ularni tarbiya-lash bilan bog'liq masalalar yuzasidan aholi o'rtasida tushun-tirish hamda maslahat ishlarini kuchaytirish;

— tayyorlanayotgan mutaxassislarga real iqtisodiyot tar-moqlari va sohalaridagi mavjud talabga alohida e'tibor qaratgan holda, o'sib kelayotgan yosh avlodga ta'lim va tarbiya berish so-hasidagi moddiy-texnika bazani yanada mustahkamlash, undan oqilona va samarali foydalanishni ta'minlash, davlat ta'lim stan-dartlari, o'quv dasturlari va o'quv-uslubiy adabiyotlarni takomil-lashtirish;

— ta'lim jarayoniga yangi axborot-kommunikatsiya va pedagogik texnologiyalarni, elektron darsliklar, multimedia vositalarini keng joriy etish orqali mamlakatimiz maktab-larida, kasb-hunar kollejlari, litseylari va oliy o'quv yurtlarida o'qitish sifatini tubdan yaxshilash, ta'lim muassasalarining o'quv-laboratoriya bazasini zamonaviy turdagi o'quv va labo-ratoriya uskunalari, kompyuter texnikasi bilan mustah-kamlash, shuningdek, o'qituvchilar va murabbiylar mehnati-ni moddiy hamda ma'naviy rag'batlantirish bo'yicha samarali tizimni yanada rivojlantirish;

— zamonaviy axborot va kommunikatsiya texnologiyalari, raqamli va keng formatli telekommunikatsiya aloqa vositalari hamda Internet tizimini yanada rivojlantirish, ularni har bir oila hayotiga joriy etish va keng o'zlashtirish;

— ilm-fanni yanada rivojlantirish, iqtidorli va qobiliyatli yoshlarni ilmiy faoliyatga keng jalb etish, ularning o'z ijodiy va intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarishi uchun sharoit yaratishga doir kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqish va hokazo.

Bu o'rinda boshlang'ich sinf o'qituvchisi xususida alohida to'xtalmoq zarur.

O'QITUVCHI SHAXSIGA QO'YILADIGAN KASBIY TALABLAR

Hozirgi zamon o'qituvchisining asosiy fazilatlaridan biri — o'z kasbiga sadoqatlilik, g'oyaviy e'tiqodlilik, o'z kasbini sevishi uni boshqa kasb egalariidan ajratib turadi. Chunki maktabda ta'lim-tarbiya ishining yuqori saviyada olib borilishi faqat o'qituvchiga, uning kasbiy tayyorgarligiga bog'liq.

O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan muhim talablardan biri shuki, u o'zi o'qitayotgan predmetlarni chuqur bilishi, uning metodikasini o'zlashtirib olgan bo'lishi zarur. Predmetni va uning nazariyasini chuqur bilishi, uni qiziqarli qilib o'quvchilarga yetkaza olishi bolalarning shu predmetga bo'lgan qiziqishini orttiradi, o'qituvchining obro'yini oshiradi. O'quvchilar o'qituvchining o'z bilimlarini bolalarga yetkaza olish imkoniyatlarini qadrlabgina qolmay, balki uning fidoyiligini ham taqdirlashadi.

O'qituvchining yuksak madaniyati, uning teran bilim doirasi (ayniqsa, O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng xalqimizning o'z tarixi, madaniyati, urf-odatini o'rganishga, bilishga bo'lgan qiziqishi ortib borayotgan davrda) ta'lim-tarbiya ishlarining muvaffaqiyatli kechishiga yordam beradi. Hozirgi zamon o'qituvchisi va ayniqsa, boshlang'ich sinf o'qituvchisi milliy qadriyatlarimizni bilibgina qolmay, keng ota-onalar jamoatchiligi ichida, sinfda uning otashin targ'ibotchisi ham bo'lishi kerak.

O'qituvchi kasbiga xos bo'lgan muhim talablardan biri— bolalarni sevish, ularning hayoti bilan qiziqish, har bir shaxsni hurmat qilishdan iboratdir. Bolani sevgan, butun kuch va bilimini bolalarning kelajagi, ularni Vatanga sodiq fuqaro qilib tarbiyalashga safarbar qila oladigan insongina haqiqiy o'qituvchi bo'la oladi. Bolaga befarq, uning kelajagi bilan qiziqmaydigan, o'qituvchilik kasbiga loqayd inson haqiqiy o'qituvchi bo'la olmaydi.

„Boshlang'ich ta'lim konsepsiyasi“da boshlang'ich sinf o'qituvchisining qiyofasi quyidagicha ta'riflanadi: „...eng muhimi, bolalarda o'qish, o'rganishga chinakam havas, ishtiyoq uyg'otuvchi, e'tiqod hosil qiluvchi ustoz sifatida alohida o'rin tutadi“. Bu konsepsiyada boshlang'ich sinf o'qituvchisiga qo'yiladigan quyidagi talablar ham keltiriladi:

— O'zbekiston — kelajagi buyuk davlat ekaniga ishonadigan milliy iftixor tuyg'usiga ega bo'lishi;

— bolalarni xalq pedagogikasi durdonalari hamda milliy qadriyatlarimiz asosida tarbiya qila olishi;

— nutqi ravon, xalq tili boyligi, ifoda usuli va tasvir vositalarini, adabiy til uslub va me'yorini to'la egallagan bo'lishi zarur.

O'qituvchilik kasbiga xos bo'lgan bunday fazilatlarni undagi pedagogik odob shakllantiradi. Pedagogik odob o'qituvchining yuksak kasbiy fazilatidir. U o'qituvchining sabotli bo'lish, o'z hissiyotini idora qila olishi, bolalarga pedagogik ta'sir o'tkazish vosita va me'yorlarini belgilashi va aniqlashiga yordam beradigan fazilat hisoblanadi. Yuksak pedagogik odobga ega bo'lgan o'qituvchigina sinfda mo'tadil psixologik iqlim o'rnatiladi, bolalar qalbiga tez yo'l topa oladi.

O'z xizmati xususiyatiga ko'ra o'qituvchi tashkilotchilik fazilatiga ham ega bo'lmog'i lozim. Buning uchun o'qituvchi tashabbuskorlik va tashkilotchilik qobiliyatiga ega bo'lib, har doim tetik, g'ayratli, o'z kuchi va imkoniyatiga ishongan bo'lmog'i zarur. Tashabbuskor va g'ayratli o'qituvchi bolalarni o'z orqasidan ergashtira oladi, o'quvchilar unga ergashadi.

O'qituvchilik kasbi juda katta ruhiy va jismoniy kuch talab etadi, shuning uchun o'qituvchining salomatligiga ham ma'lum talablar qo'yiladi. O'qituvchining ovoz paychalari rivojlangan, ko'rish qobiliyati yaxshi bo'lishi, uzoq vaqt tikka tura olishi, ko'p yurishi, epchil harakat qila olishi (ayniqsa, boshlang'ich sinf o'qituvchilari) kerak. Chunki kichik maktab o'quvchilari tinib-tinchimaydigan, o'ta qiziquvchan, serharakat bo'ladilar. Bu sharoitda o'qituvchi ham shu xususiyatlarga ega bo'lmog'i lozim.

O'qituvchi shaxsiga qo'yiladigan umumiy talablar bilan bir qatorda, boshlang'ich sinf o'qituvchisi kasbining o'ziga xosligi ham ayrim muayyan talablarni keltirib chiqaradi. Chunonchi, boshlang'ich sinf o'qituvchisi anatomiya, fiziologiya, maktab gigiyenasi fanlaridan xabardor bo'lmog'i, o'quvchilar faoliyatini shu fanlar tavsiyasi asosida tashkil etishi lozim (sinflari gigiyenik talabga javob berishi, o'quvchilar kun tartibi, ularning aqliy va jismoniy rivojlanishini kuzatish va to'g'ri yo'naltirish); o'qituvchi o'z nutqini idora qilishi; adabiy nutq me'yorlariga rioya qilishi, ovozining baland-pastligiga ahamiyat berishi (ortiqcha baland ovoz bilan gapirish ham, sekin gapirish ham bolalarni charchatib qo'yadi); nutqning jonli, ifodali bo'lishiga

e'tibor berishi; bolalarni charchatib qo'ymaslik maqsadida darsda ish turlarini tez-tez o'zgartira olishi, ota-onalar o'rtasida pedagogik bilimlarni targ'ib qilishi, ular bilan yaqindan aloqa o'rnata olishi (bu faoliyat turi boshlang'ich sinf o'quvchilarining xulq-atvorini, mayllarini, jismoniy holatini o'rganishga yordam beradi) va ularga tarbiyaviy ta'sir o'tkazishga yordamlashishi kerak. Nihoyat, u o'z ustida tinmay ishlamog'i lozim. Ayniqsa, qadriyatlarimizni o'rganishga, o'zligimizni tanishimizga, qadimiy madaniyatimizni bilishga ehtiyoj katta bo'lmoqda, zero, bu narsalarni bilmay turib mustaqilligimizni mustahkamlab, buyuk davlat qurib bo'lmaydi. Shunday ekan, boshlang'ich sinfdan boshlab bolalar sharqona tarbiya ta'siriga olinmog'i, milliy qadriyatni bilmog'i lozim. Bu o'qituvchidan shu sohada chuqur bilimga ega bo'lishni talab etadi.

O'QITUVCHINING KASBIY SHAKLLANISH JARAYONI

O'qituvchining kasbiy shakllanishi kollejda ta'lim olish jarayonidan boshlanadi. Kollejning o'quv reja va fanlar bo'yicha dasturlarida bo'lajak o'qituvchilarga shu kasbning sir-u asrorlarini o'rgatish, nazariy bilimlar berish va ko'nikmalar hosil qilish nazarda tutiladi.

Ta'lim jarayonida fanlar bo'yicha amalga oshiriladigan seminar, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlari nazariy bilimlarni mustahkamlashgagina emas, balki ularni amaliy ish jarayonida qo'llashga ham imkon beradi. Bunday mashg'ulotlar tanlangan kasb to'g'ri ekaniga ishonch hissini uyg'otadi.

Ko'pgina talabalar I kursdan boshlab pedagogika va psixologiya fani bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlariga jalb etiladi. Ilmiy jamiyat a'zolari bo'lishadi, shu jamiyat orqali seminar va konferensiyalarda ma'ruzalar bilan qatnashadilar, shuningdek, kasbiy yo'nalishga ega bo'lgan jamoa ishlarida ishtirok etadilar. Talabalar bilan olib boriladigan bunday tadbirlarning muhim ahamiyati shundan iboratki, bu tadbirlar topshirilgan ishga jiddiy yondashish hissini tarbiyalaydi.

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy shakllanib borishida I kursdan boshlab o'tkaziladigan uzluksiz pedagogik amaliyot alohida ahamiyatga ega. Bu amaliyot 1, 2- kurslarda amalga oshiriladi. Uning asosiy maqsadi o'qishning birinchi yilidan boshlaboq,

talabalarni maktabga o'rgatish, o'qituvchilik kasbidan xabardor qilib borishdir, qolaversa, uzluksiz amaliyot kasb tanlashga yo'llash vazifasini ham o'taydi. Bunday amaliyotlar birinchi kursning o'zidayoq: tanlagan kasbim to'g'rimi? Shu kasbni egallashga menda imkoniyat va xohish bor edimi, degan savollarga javob qaytarish imkoniyatini beradi. Bunday amaliyot davomida talabalar maktab va sinf jihozi, sinf o'qituvchisining ish tartibi, plan-konspekti, o'quvchilar tarkibi, ularning uy sharoitlari, darslik va o'quv qurollari bilan ta'minlanganligi kabilar bilan tanishadilar. O'qituvchining darslarini kuzatadilar, sinfdan va maktabdan tashqari tarbiyaviy tadbirlarda o'qituvchiga yordam beradilar, maktabda kuni uzaytirilgan guruhlari bo'lsa, shu guruh tarbiyachilari ishi bilan tanishib boradilar. Ota-onalar majlislarini tayyorlashda va o'tkazishda o'qituvchiga yordam berishadi. Xulosa qilib aytganda, uzluksiz pedagogik amaliyot talabalarni o'quv-pedagogik amaliyotga tayyorlab boradi.

O'qituvchining kasbiy shakllanish jarayonida maktab rahbariyati va jamoatchiligi katta rol o'ynaydi. Yosh o'qituvchilarga tajribali o'qituvchilarni biriktirib qo'yish, ularning darslarini kuzatish, metod birlashma ishlariga jalb etish maktab rahbariyatining vazifasidir. Maktabda o'qituvchining o'z ustida ishlashiga, ilmiy-nazariy va metodik bilimlarini tinmay oshirib borishiga katta ahamiyat beriladi. O'qituvchi asta-sekin o'z kasbini o'zlashtirib borish bilan birga, ota-onalar o'rtasida pedagogik bilimlarni targ'ib etadi.

O'qituvchilik kasbiga kirish va pedagogik mahoratni egallash jarayoni uni maktab o'qituvchilari jamoasiga kiritib, unda o'z o'rnini topib keta olishiga bog'liq. Jamoaning yordamidan yuz o'girmaslik, qiyinchiliklarga duch kelganda ruhan tushmay, o'z xatolarini ko'ra bilish va uni yo'qotish uchun harakat qilish uning o'qituvchi bo'lib shakllanishidan darak beradi.

Shu bilan birga, o'z-o'zini tarbiyalab borishga, o'z ustida tinmay ishlashga harakat qilish kasbiy fazilatlarining ajralmas qismi hisoblanadi.

„O'zbekiston Respublikasi davlat ta'limi muassasalari pedagog kadrlarning attestatsiyasi to'g'risida“ Nizom ishlab chiqildi va bu Nizom 1993-yil 12-avgustda Vazirlar Mahkamasining qarori bilan tasdiqlandi. Attestatsiya o'qituvchilar va boshqa pedagog xodimlarga mehnatlarining pirovard natijasiga

ko'ra ish haqi olish imkonini, agar pedagog ta'lim va tarbiya jarayonida yaxshi ishlasa, uning mehnati e'tibordan chetda qolmasligiga kafolat beradi.

Savol va topshiriqlar

1. O'qituvchi shaxsiga qo'yilgan talablarning ortib borishi nima bilan bog'liq?
2. Kasbiy layoqatlilik deganda Siz nimani tushunasiz?
3. O'qituvchining asosiy sifatlarini sanab bering.

KASBNI RIVOJLANTIRUVCHI O'YINLAR

O'yinlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, oliy o'quv yurtigacha va oliy o'quv yurtining boshlang'ich davrida quyidagi o'yinlardan foydalanish to'g'ri bo'ladi. Bular representativ professional faoliyatga bog'liq holatlar:

— *variativ usul* — mazkur faoliyat uchun variant tanlash, muomalalik, o'qituvchining ish faoliyatini o'rganishga mo'ljallangan hamda asosiy masalalarni yechishga qaratilgan vazifalar kiradi.

— *moslashuv usuli* — muayyan bir masalani yechish usulini qo'llashdan iborat bo'lib, bu usul ishning yakunida aniq bir pedagogik faoliyatga moslashish kerak bo'ladi;

— *evristik usul* — masalaga mustaqil va yangicha yondashish. Masalan, dars jarayonini metodik tahlil qilish; alternativ reja tuzish; ma'lumotni qabul qilish, tushunish, tashqi olamga ishonchni rivojlantirish; o'z-o'ziga hurmatni oshirish; o'ziga berilgan bahodan kelib chiqib ish sharoitini yaxshilash. Har bir yangilikning yechimini topish. Shunday holatlarda insonning o'ziga o'zi ishonishi yaxshi natija beradi va tortinchoqlik yo'qoladi.

O'qituvchi kirib kelayotgan yangilikni qabul qiluvchi va o'z hayotiga tatbiq qiluvchilardan biridir. O'qituvchi o'z faoliyatini o'zgartirishda novator bo'lishi lozim.

Psixologiya tizimining o'z mexanizmi, ya'ni identifikatsiyasi bor. *Identifikatsiya* — bu inson kechinmasining o'ziga xosligidir. Shunday ekan, har bir o'qituvchi yangilikni olib kiruvchi, rivojlantiruvchi novator bo'lib hisoblanadi. U yangilikni qabul qilib olar ekan, uning natijasini yaxshi tomonga buradi va uni hayotga tatbiq qiladi.

Psixologiyaning har bir usuli ko‘rib chiqilar ekan, turli xulosalarga kelinadi.

Himoya usullari.

Antipedagogik baryer — adabiyotda qadriyat, odatni hayotda tatbiq qilish, o‘qituvchining o‘zligini anglashidir. Uni qabul qilish usullari quyidagicha tavsiflanadi:

1. Masalan, bizda bir yangi fikr bor. Bu fikrdagi yangilik, eskisi bilan qanday o‘xshashligi solishtiriladi.

2. Buni biz bajara olmaymiz. Nega? Chunki biz bunda salbiy javobga loyiq ijobiy bazaga ega emasligimizga tayanamiz.

3. Bu yangilik hech qanday o‘zgarishga olib kelmaydi. Bunda guruhga bo‘lib o‘qitishning ta’siri o‘zgarishga olib kelmaslik fikri bor.

4. Bu yangilik qo‘shimcha ish yuritishni talab etadi. Ish tajribasidagi kamchiliklar ishlab chiqiladi.

5. Bu yangilikning eskisidan unchalik farqi yo‘qdir.

6. Yana qo‘shimcha ma’lumotlar kirita olish usullari bo‘lsa, kiritiladi.

Tajribada boshqa maktablarning bu yangilikka kiritgan o‘zgartirishi bilan tanishib chiqish.

Bu yangilikning ish sharoitiga tatbiq qilish metodikasi ishlab chiqiladi.

1. Yangilik haqidagi hujjatni ishlab chiqish.

2. Kerakli tomonini alohida yoritish.

3. Eksperiment sifatida qo‘llash.

4. Salbiy metod muhokamasi.

5. Ikkala natijani solishtirish.

Insonning yangilik oldidagi qo‘rquv fikrining salbiy ta’siri bo‘ladi. Bu pedagog o‘zi tanlagan uslubini tatbiq qilishda ta’sir qiladigan to‘siqlar hisoblanadi.

Bunday izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, fikriy o‘yin model-lashtirilishda o‘quv faoliyati ijodiy o‘quv faoliyatiga o‘tadi. O‘yin modellashtirilishi bolaning fikrlash doirasini kengaytiradi va kelgusi faoliyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

„Qaror qilamiz — baho bering“ o‘yini.

O‘yinda parallel guruhlar qatnashadi. Birinchi guruhda o‘qituvchi muammoli holatni yuzaga keltiradi, o‘quvchilar o‘z yechim variantlarini taklif etadilar. Takliflar magnitofonga yozib

olinadi. Yozish jarayonida o'qituvchi takliflarni o'rganib chiqadi. Munozara orqali masala o'z yechimini topadi.

Ikkinchi guruhda ham shunday holat vujudga keltiriladi. O'quvchilar bu masalani yechishga urinadilar. O'qituvchi ularga: „Ilgariroq birinchi guruhda ham ushbu muammoni yechishga uringandilar. Ular qanchalik to'g'ri qaror qabul qilganliklarini tahlil qilib ko'rsangiz, chunki bugun sizlar ham shu muammoni hal qilmoqdasiz“, deydi. Ular magnit tasmasiga yozilgan fikrlarni tahlil qilib ko'radilar. Qaror o'z tasdig'ini topadi. Bundan maqsad o'quvchilarning faolligi va fikrlash doirasini bilib olish. Didaktik o'yinlar chog'ida o'quv jarayoni quyidagicha tuziladi. Ya'ni muammoli vaziyat yaratish, o'yinning yo'nalishini belgilash, qo'yilgan ballarni jamlash va o'quvchilarning o'zini baholash.

Bo'lg'usi o'qituvchilarning rivojlanishida imitatsion modelashtirish o'yinlari ham katta rol o'ynaydi. Bunday o'yinlarda muammoli pedagogik vaziyatlar vujudga keltiriladi. O'yinlarni teatrlashtirish, unda pedagoglar ham rol olib ishtirok etishlari mumkin. Bu o'yinlar aniq bilimlarni o'zlashtirishda yordam beradi.

Ekspirimental ish jarayonining birinchi bosqichida mashqli o'yinlardan foydalanilgan edi. Chunki ular diqqatni oshirishga, xotira va fantaziyani kuchaytirishga yordam beradi. Ushbu bosqichda barcha o'yinlar jamoa bo'lib o'ynalgan edi, chunki auditoriya oldida bo'lganda bolada qo'rquv paydo bo'lishi mumkin. Sekin-sekin biz individual vazifalar bajarishga o'tdik.

Ikkinchi bosqichda biroz murakkablashtirilgan vazifalarga o'tiladi. Bunday vazifalar yordamida o'ziga, o'qituvchiga o'z kasbiga bo'lgan munosabati aniqlanadi. Masalan: „Kim haq?“, „Qanday yordam berish mumkin?“, „O'qituvchilar xonasidagi suhbat“ kabi mavzulardagi etudlar yordamida bo'lajak o'qituvchilarning fikr va mulohazalari bilinadi. Bunday munozaralar mavjud vaziyatda „muammoni ko'ra olish“ni o'rgatadi. Va uning bir necha yechimlarini topadi. Teatrlashtirilgan o'yinlar his-hayajonga boy bo'ladi va ayni choqda ular qo'shimcha tahlilga ham muhtojdir. Shunga ko'ra muammoni yechish uchun bo'lajak o'qituvchilarga quyidagicha masalalar topshiriladi: „O'qituvchingizni himoya qiling“. Bunda o'qituvchilarning xarakterlari, ularning ish metodi tahlil qilinadi. „Ikki xil xarakter qiyoslanadi“, „Agar sen... bo'lganingda ...“ va hokazo. Bu o'yinlarda o'zaro munosabat tushunchasiga ham

alohida o‘rin beriladi. Bu bosqichda odamning „yuzidan uqish“, ya’ni uning mimikasiga qarab his-tuyg‘ularini tushunish hisobga olinadi. Bu o‘yinning nomi „Sehrlangan bola“. Shunday tajribalarning tahlili shuni ko‘rsatdiki: o‘yin faoliyati davomida bo‘lajak o‘qituvchilarda har xil muammolarni mustaqil yechish xususiyati aniqlangan. Bu bosqichni *sensativ* deb atash mumkin. Aynan shu bosqichda o‘qituvchi to‘liq shakllanib, atrofdagilarga e’tiborli, ochiq ko‘ngil bo‘ladi va pedagogik masalalarga professional darajada yondasha boshlaydi. Bunday bilim olish bosqichlari jarayonida u mukammal shaxs, bilim darajasi yuqori talaba bo‘lib yetishadi. Buning uchun shaxsni shakllantirish texnologiyasini qo‘llash lozim.

Quyida biz yuqori sinf o‘quvchilari va birinchi kurs talabalari bilan o‘tkaziladigan didaktik o‘yinlar bilan tanishib chiqamiz.

„Press-konferensiya“ o‘yini. Ushbu o‘yinni o‘tkazishdan oldin qatnashchilar 2 guruhga bo‘linadi:

1- guruh: muxbirlar, xilma-xil gazetalar, jurnallar, radio va televizion ko‘rsatuvlar bilan tanishtiruvchilar.

2- guruh: „olimlar“, „ekologlar“, „muhandislar“, „sotsiologlar“ va boshqalar.

Har bir guruh o‘z vazifasini bajaradi, ya’ni xilma-xil pozitsiyadagi yangi mavzulardan tashkil topgan materiallar bilan tanishib chiqadi. „Muxbirlar“ guruhi intervyu o‘tkazishga tayyorgarlik ko‘radilar. Suhbat o‘tkazish uchun umumiy reja va savollar tuzadilar. Ikkinchi guruh o‘quv materialidan hamda „olimlar“, „ekologlar“ va boshqalar nomidan qatnashishga yordam beradigan qo‘shimcha materiallardan foydalanadilar.

O‘yin oldidan o‘tkaziladigan majlisda guruhlar o‘yinda qatnashadigan o‘quvchilarni tanlaydilar, foydalanilishi rejalashtirilayotgan savollar yuzasidan kelishib oladilar.

Mashg‘ulot davomida „Muxbir“ guruhi „olimlar“, „ekologlar“, „muhandis“, „sotsiologlar“ va boshqalardan intervyu oladilar. Ular shaxsiy fikrlarini, taxminlarini aytadilar.

Qolganlar o‘yinni baholab, qo‘shimcha fikrlarini bildiradilar.

„Sayohat“ o‘yini. O‘yin o‘tkazilishidan oldin hay’at a’zolari aniqlanadi va bolalar bir necha guruhlariga bo‘linadi.

Har bir guruhda 5—6 tadan bola bo‘lib, guruhlariga sardor tayinlanadi. O‘yin qatnashchilari shartli ravishda turli shaharlarga „sayohat“ qilib, har xil vazifalarni bajaradilar.

Har bir sardor bittadan konvertni tanlab oladi. Unda bitta asosiy savol va ikkita qo‘shimcha savol bo‘ladi. Ularga javob berib bo‘lingach, keyingi bosqichga o‘tiladi. Har bir guruhning maqsadi bitta, ya‘ni ko‘p shaharlarni „sayohat“ qilish va barcha mavzular bo‘yicha muammolarni hal etish.

Javoblar belgilangan tizim bo‘yicha baholanadi. Bunda muammoni yechishdagi bilimdonlik va guruhning boshqarilishi hisobga olinadi. Sayohat so‘ngida hay‘at a‘zolari yakun yasaydilar.

„Erudit“ o‘yini. Bir necha mavzularni yakunlagandan so‘ng ushbu mavzular yuzasidan muammoli vaziyat yaratuvchi bittadan savollar tuzib, kartochkaga yozib, hay‘at a‘zolariga tarqatiladi.

Hay‘at a‘zolari 2—3 kishidan iborat bo‘ladi.

Hay‘at a‘zolari bilan birga (10—12 ta savolnomadan) eng qiziqarli savollar aniqlab chiqiladi. O‘yin boshlanishidan oldin kartochkalar stol ustiga terib chiqiladi. Har bir guruhdan bittadan qatnashchi chiqib, o‘zining guruhi uchun 4 ta savol tanlab oladi. Shundan so‘ng ularga tayyorlanish uchun vaqt beriladi. Muammoni yechish uchun har bir guruh hamjihatlikda ishlaydi. Agar savol murakkabroq bo‘lsa, boshqa kartochka olish imkoniyati ham beriladi. Biroq yakuniy baholashda hisobga olinadi. O‘yin oxirida hay‘at a‘zolari berilgan javoblar va mustaqil tayyorlangan savollar yuzasidan baholarni e‘lon qiladilar.

„Hamrohlik“ o‘yini. Guruhlar 3—4 ta muammoli „laboratoriya“larga bo‘linadi. Muammo yuzasidan beriladigan ilmiy yangilikning bir qismi og‘zaki ravishda aytiladi. Muammo yuzasidan barcha qo‘shimcha ma‘lumotlarni o‘quvchilar o‘qituvchiga savollar berib aniqlab oladilar. Javoblar „laboratoriya“ a‘zolari o‘rtasida muhokama qilinadi. Olingan ma‘lumot muhokamasidan so‘ng qatnashchilar muammoning yechimini aniqlaydilar. Keyin har bir „laboratoriya“dan bir kishi muammo yechimi yuzasidan o‘zining variantini aytadi. Shundan so‘ng har bir guruh o‘zining yechimini isbotlab beradi. Xohlovchilar bo‘lsa, bu muammo yuzasidan qo‘shimcha qilib, o‘z fikrlarini bildiradilar. Guruhlarning fikrlari muhokama qilinib, baholanadi.

O'QITUVCHI FAOLIYATIDAGI PSIXOLOGIK TO'SIQLAR

Inson qachonki o'z g'oyalarini amalga oshirsa, o'z iste'dod va qobiliyatlarini ishga solsa, o'zi uchun subyektiv mazmunga ega bo'lgan ishlari va o'z qarashlari tizimiga qarshi chiqishga majburlanmasa, unda hayotdan qoniqish hissi paydo bo'ladi. Bu tizimning ortiqcha inersiyaliligi ishonchlarining psixik mustahkamligiga bog'liq. Boshqa tarafdin, qadriyatlar tizimining harakatchanligi, o'zgaruvchanligi qabul qilingan qonunlarning qadrsizlanishi, har xil xatolarga yo'l qo'yishda aks etadi.

Inson ongidagi barcha ma'lumotlar qadriyatlar va to'siqlar tizimi tomonidan kuzatiladi. Psixologik to'siq deganda odamga ma'lum bir harakatni muvaffaqiyatli bajarishga xalaqit qiluvchi ichki to'siqlar (istamaslik, qo'rquv, o'ziga ishonmaslik va h.k.) tushuniladi. Psixologik qarshiliklar yig'indisidan himoyalanihd foydalanib, tashqi muhitning turli xil akslarini yaratamiz. Har bir odam tashqi axborotlar yig'indisidan o'z ruhiyatiga mos ma'lumotni tanlaydi. Lekin bu tasavvurlar ma'lum vaqt o'tishi bilan yangicha fikrlash ijodiy jarayoniga to'siq bo'la oladi. Shuning uchun yangi ma'lumotlarga to'sqinlik qiluvchi soxta ma'lumotlardan himoyalanihd masalasi ko'ndalang bo'ladi.

Qadimdan yangi va noma'lum hodisalar odamlarda xavotir hamda qo'rquv tug'dirgan. Demak, salbiy hisslarning paydo bo'lishi, individual va jami onglarning stereotip bo'lishi hayot tarzi, insonlarning qiziqishi va odatlariga oid innovatsiyalar ularda ko'ngilsiz taassurotlarni hosil qilishi mumkin. Bu holatlar hayotiy ehtiyojlarning xavfsizligi, himoyalanihd, hayotda o'z o'rnini topish jarayonlari bilan bog'liq. E. Yermolayeva innovatsiyada frustratsiyaga olib boruvchi sharoitlar sifatida quyidagilarni ajratadi:

- juda tez kiritiladigan innovatsiyalar;
- juda ko'p kiritiladigan innovatsiyalar (doimiy);
- ko'p hajmli (tizimli) innovatsiyalar;
- alternativsiz innovatsiyalar.

A. Xon pedagoglarda uchraydigan kognitiv va regulativ psixologik to'siqlarni quyidagicha ifodalaydi. Uning fikricha, yangi narsa haqida unga qarshi chiquvchi kognitiv psixologik to'siqlar ma'lum bir bilimga ega bo'lmaslik natijasida passiv qarshilikni keltirib chiqarishi mumkin. Regulativ, psixologik to'siqlar holatida, ya'ni yangi hodisaga yuzma-yuz duch kelinadi, ammo

yangilikka ishonchsizlik bilan qaraladi va yangi kashfiyotni kiritishga faol qarshilikni bildiradi.

Psixologik to'riqlar tahliliga bag'ishlangan adabiyotlarda, masalan, V. I. Antonyuk tomonidan ishlab chiqilgan tizimda, ularni baholashning mantiqiy to'g'ri jihatlari belgilanadi. Psikologik to'riqlar tahlil qilinganda quyidagicha holatlar:

1. Yangilik kiritilishi bilan kelib chiqqan innovatsiya sharoitida ishchilarning ahvoli negativ psixik shaklda bo'lishi.

2. Ishchilarning harakat, mulohaza, tushuncha, fikrlash, kutish, ongli va ongsiz, yashirin yoki oshkora, ataylab yoki to'satdan bo'lgan emotsional kechinmalar yig'indisida, negativ psixik ahvol yuzaga kelishi yaqqol ko'zga tashlanadi.

Psixologik to'riqlarning parametrlari sifatida quyidagilar:

1. To'riqlarning tarkib topishi natijasida boshqa odamlarda negativ munosabatlar uyg'otuvchi omillarning paydo bo'lishi.

2. Psikologik to'riqning darajasi negativ psixik holatga ega bo'lgan odamlar soni bilan aniqlanishi.

3. Ishchilarning negativ munosabat bildirishining xarakter va shakllari, ya'ni faol yoki nofaol shakllari paydo bo'lishi belgilab beriladi.

V. I. Antonyuk tadqiqotining natijalaridan ma'lum bo'ladiki: psixologik to'riqlar tashkilotlarning ijtimoiy-psixologik jihatdan rivojlanayotganini ko'rsatadi, fazoda va yangilanishning turli bosqichlarida, turli tashkilotlarda, turli xil toifa ishchilarida uning parametrlari o'zgaradi.

Psixologik qarshiliklarning shunday transformatsiyasi, chunonchi yangilik kiritishning turli bosqichlarida, ya'ni har bir aniq holatlarda, obyektiv va subyektiv to'riqlar determinantini o'rganish va uni turli usullar bilan boshqarishning yo'llarini ishlab chiqish va tadqiq etishni talab etadi.

Himoyalaniishning barcha turlaridagi umumiy xususiyat shuki, ularni angalay olmaslik natijasida himoya qiluvchi mexanizmlar ishining faqat tashqi ko'rinishigina kuzatiladi. Odatiy xulq zaiflashib, qo'rquv, o'ziga ishonmaslik, xavotirlanish paydo bo'lishi mumkin. Noxush ma'lumotni eshitib, inson unga nisbatan turlicha munosabatda bo'lishi mumkin. Tezda uning ahamiyatini tushunib, uning bajarilishiga imkoniyat yo'qligini bilib, o'z xohishlari darajasini pasaytirishga va diqqat qilmaslikka urinadi. Psikologik himoyaning yaqindan o'rganilgan ko'rinishlari maxsus nomlarga ega, chunonchi, inkor etish, susayishi, ratsiona-

lizatsiya, chiqarib qo'yishi, proyeksiya, indentifikatsiya, begona bo'lish, o'rin almashish va boshqalar.

O'qituvchi pedagogik yangiliklar yo'qola boshladi deguncha, ularning qadrini tushuna boshlaydi. Oldingi munosabat butunlay o'zgaradi va u yana bir boshdan qayta ko'riladi, qadriyatlarning yangi tizimi o'rnatiladi, yechim tizimlari ham o'zgaradi.

Pedagogik jasorat o'z xulqining o'zgarishiga oid yechimning qabul qilinishida muhim omillardan hisoblanadi. Chunki bu paytda kuch, vositalar, noma'lum munosabatdagi yutuqlar qo'rquv va yangilanish bilan qiziqishlarning chigallashmasida yaratiladi. Izlanish jasoratining ma'nosi yangilanishga qiziqishning to'g'ri yo'lini tanlashdan iboratdir. Kirituvchi jasorat yangiliklarni kiritib istalgan va zararli natijalarni solishtirish asosida kelib chiqadi.

Indentifikatsiya pedagogik xulqning o'zlashtirish mexanizmlaridan birini tashkil qiladi. Indentifikatsiya — o'zini boshqa odam bilan solishtirib ko'rish va o'zining yoqqan his-tuyg'u, sifatlarini unga ko'r-ko'rona o'tkazishdir. Bu o'z individualligining chegaralarini kengaytirish bilan o'zini boshqa insonga singdirib qo'yishdirki, agar inson o'zining „men“iga boshqasini kiritisa, demak, o'ziga xos tarzda uning fikri, his-tuyg'u yoki xarakterlari yuzaga keladi. O'zini „namuna“ o'rniga qo'yib ko'rib, o'zining „men“i markazini umumiy fazoda joylashtirib, mehrini, emotsiyasini o'zidagidek sezishi va uni yaxshiroq bilib olish mumkin. Ammo kechinmalarini tushunish umumiy his-tuyg'ular orqali individualliklarning „qo'shilishini“ anglatadi. Indentifikatsiya faqat o'zini o'zga bilan solishtirish emas, balki o'zini muayyan bir bo'limga, sinfga psixologik tur ko'rinishida kiritish hamdir. Demak, o'qituvchilar, u yoki bu pedagogik oqimining davomchilari („Zankoveslar“ „Shataloves“ va boshqalar) o'zining ichki dunyosiga ular tomonidan hurmat qilingan insonlarning qadriyatlarini kiritadilar. Pedagogik oqimga kirish, demak, o'z hurmatini qadrlash tuyg'usini shakllantirish va oshirishdir. Chunki bunda o'qituvchi endi o'zidagi mavjud voqelikdan yuqori, zo'r hodisaga qarashligini sezadi. Bu esa o'qituvchiga kuchli bo'lish va himoyasizlik yechimini topish imkonini beradi.

Turli xil psixologik himoyalarni ko'rib chiqish shuni ko'rsatadiki, indentifikatsiya hodisasi bir odamni tinchlantiradi, qadriyat-

lar tizimini o'zgartiradi, ayni paytda bu tizimga yangilanish olib kiradi; boshqa bir holda esa yangilanishni inkor etishga yordam beradi va o'z ichki „men“ini saqlab qoladi. Lekin pedagogik yangilanishlarni o'zlashtirish ko'proq ijtimoiy jamiyatga, pedagogik jamoaga bog'liq. Ammo ijtimoiy himoya — bu jamiyatda bor bo'lgan xalq usullari va qarama-qarshiliklarida tug'ilishini unutmash lozim.

Antipedagogik to'siq — jamiyatshunoslik va psixologik adabiyotda an'anaviy ishlatiladigan tushunchadir. Psixologik, ichki shaxsiy to'siq o'qituvchining individual xususiyatlari va o'zi kiradigan jamoaning ijtimoiy-psixologik belgilaridan kelib chiqadi.

Bu to'siq tashqi tomondan ayrim innovatsiyalarga mos bo'lgan jamiyatda total stereotiplarni aks ettirgan himoyalash fikrlarida — Prigojin „Ha, lekin...“ ko'rinishida vujudga kelgan bir necha pedagogik stereotiplarni keltirib chiqaradi. Ularning ko'plari pedagogik yangilashlar holatida ishlatiladi. Bulardan ba'zilarini ko'rib chiqamiz:

1. Bizda mana bu hol mavjud. Bunda chigallanish bilan o'xshash belgilari bo'lgan misol keltiriladi. Bu holatda opponent farqlarning mazmuni va o'xshashligini chalg'itishini inobatga olish lozim. Bu holatda ikki tarafning bahsiga qarab ishni tamomlash imkoniyati bor. Chunki farqlash dalillariga nisbatan kontrdalillarni qarshi qo'ysa bo'ladi.

2. „Bu narsa bizda chiqmaydi“. Bunda yangilanish uchun imkon yo'qligiga tegishli obyektiv sharoitlar, xususiyatlar sanab chiqiladi, ularning barchasi opponent uchun ma'lum emas, albatta: agar u „o'ziniki“ bo'lsa, tashqi tartibning tushuntirishlari ko'p, agar ichida bo'lsa, joyidagi xususiyatiga e'tibor beriladi (bizda moddiy asos yo'q).

3. „Bu narsa bizning asosiy muammolarimizni yechmaydi“ — tarafdoshlar fikri. Shu vaqtda innovatsiya haqiqiy rivojlanishning uncha aktiv bo'lmagan o'tkazuvchanlik xususiyatiga ega bo'ladi.

4. „Bunisi qayta ishlanishni talab qiladi“. Yangilanishda uning haqiqiy kamchiliklari, chetga chiqishlar, ishlanmagan elementlar ko'zga tashlanadi, chunki har qaysi ish loyihasi ko'rib chiqishga muhtoj. Lekin u yangilashga „tayyor emas“, „oxirigacha o'ylab ko'rilmagan“, shunga qaramay ishlatishga juda kerakli xususiyatga ega.

5. „Boshqa fikrlar ham bor“. Bunda boshqa mualliflar, maktablar tomonidan ishlab chiqilgan yangilanishga real alternativ tushuniladi. Shunda opponent parallel innovatorlar bilan raqobat

munosabatida bo‘ladi. Bu holat masalaning yechimini topish muammosini ular orasidagi o‘zaro munosabatlar sohasiga o‘tkazadi.

Yangilashning hayotiy antipedagogik ongning va yangilanishni o‘zlashtirish bosqichidagi xulqning kelib chiqishini xarakterlaydi. Pedagogik jarayon yangilanishga o‘tgach, uni to‘xtatishning yaxshi ishlab chiqilgan metodlar to‘plami mavjud. Ular orasida eng keng tarqalganlari quyidagilardir:

— „konkretlashgan hujjatlarning usuli“ — yangilanish va uning mazmuni hajmining haddan tashqari kengayishiga yo‘l qo‘ymaslik;

— „bo‘lakli kiritish metodi“ — birgina elementning kiritilishi;

— „doimiy tajriba metodi“ — tajribali statusda sun‘iy ushlab turish;

— „hisobot kiritish metodi“ — haqiqiy kiritishni o‘zgartirish;

— „parallel kiritish metodi“ — yangilashning eskisi bilan birga mavjud bo‘lishi. Elementlarning ko‘pchiligi yangilariga almashmaydi, ammo ular bilan bog‘liq bo‘lgan yangilanish harakatlari davom etaveradi.

Psixologik to‘siq bilan bog‘liq bo‘lgan yangilanishga qarshilik degan o‘ziga xos ichki sabablar mavjud. Bularga o‘zi omilkor emasligini, o‘zini o‘zi baholashni, o‘zi haqida xavotirlanib, qo‘rqishini aytsa bo‘ladi. Innovatsiyalarni o‘zlashtirmaslikning sabablari-dan biri rivojlanmagan, ammo yeta olsa bo‘ladigan motivatsiyadir, shunda o‘qituvchilarda omadsizliklardan qutulish ustun bo‘ladi.

Ko‘pincha psixologik to‘siqni ifodalashda „2 sentratsiya“ tushunchasi ishlatiladi. Bu tushuncha pedagogik jarayonda qatnashuvchilar qiziqishlarining mazmuniy bosqichini ko‘rsatadi. Bunga qatnashuvchining shaxsiy sentratsiyasi hamda o‘qituvchi sentratsiyasidagi rahbariyat va boshqalarning qiziqishlari kiradi, ya‘ni ota-onalar qiziqishlari, kasbdoshlar qiziqishlari, o‘quv fanlariga doir qiziqishlar, o‘quvchilar qiziqishlari hamda ularga o‘qituvchining o‘z munosabati. Bu o‘rinda yangi o‘qituvchi diqqat-e‘tiborini bir joyga to‘plab hamda o‘z kechinmalari va o‘z xulqiga diqqat qilishi xosdir.

Yosh o‘qituvchi yangilashga mardona kirishib, o‘z qiziqishlari, kechinmalari va ish usullari yordamida o‘tadi. Tajribali ijodkor o‘qituvchida esa bu narsa o‘quvchilarning qiziqishida mar-

kazlashgan bo‘ladi. O‘quvchining tushunishiga yordam beruvchi, u bilan muloqot o‘rnatishi, uning rivojlanishiga yordam berishga qaratilgan yangilanishlar o‘qituvchini doimiy ravishda qiziqtiradi. Quyidagi holatda o‘qituvchining markazlanishi o‘quvchilarga muayyan bir fikrni o‘tkazish uchun emas, balki ijodiy izlanish va shaxsiyatini o‘stirishga ham qaratilgan. Yuqorida aytib o‘tilgan pedagogik to‘siqlarga ushbu ijodiy to‘siqlarni ham kiritish mumkin:

1. Boshqa odamlarga o‘xshashga, ulardan o‘z mulohazalari va xulqlari bilan ajralib qolmaslikka intilishda, ijodiy ustun bo‘lishda konformizmga ishtiyoq.

2. Odamlarga yomon otli bo‘lib qolishdan qo‘rqish. Bu yo‘naltirish o‘qituvchining birinchi mustaqil pedagogik xulqida, birinchi ijodiy mulohazalarda, pedagoglar, ota-onalar, bolalar bilan umumiy til topa olmasligidan paydo bo‘lishi mumkin.

3. Boshqa insonlarning fikrlariga tanqidiy qarashdan va o‘zi yoqtirmasligi uchun agressiv (serjahl) ko‘rinishdan qo‘rqish. Hozirda mana bu fikr keng tarqalgan: agar biror kimsani tanqid qilsang, demak, sen hurmatsiz va madaniyatsiz bo‘lib qolasan.

4. Biror kimsani vaziyat yuzasidan tanqid qilsang, uning ta‘qib qilishidan qo‘rqish. Shulardan qo‘rqib, ijodiy tafakkur yuritishimizga va rivojlanishimizga to‘siq qo‘yib qo‘yishimiz mumkin.

5. Shaxsiy xavotirlanish, o‘ziga ishonmaslik, salbiy o‘zlashtirishga („men“ konsepsiyasi), o‘z shaxsiyatini baholashda pasayishga olib keladi.

Yuzaki o‘ylash ko‘pchilik hollarda yangiliklarni qabul qilmay, ularni chetlab o‘tishga olib keladi. O‘qituvchi to‘satdan yuzaga kelgan yangiliklarni o‘zlashtirmay ijodiy o‘zlashtirishga urinmaydi. Tafakkurning yangi fikrlarga, o‘z xulqining modelida doimiy o‘zlashtirishda ixchamlik bo‘lmasa, o‘zgaruvchan muhitga mos kelolmaydi. Dunyo o‘zgaradi, shu bilan birga har bir odam ham o‘zgaradi, aniq, to‘g‘ri deb bilingan tasavvurlar ham zamonga mos ravishda o‘zgaradi, psixika buni shu tarzda tushunishi kerak. Eskirgan tasavvurlar o‘qituvchining kasbiy bilimida kamchilikka aylanadi, endi u yangi taxminlar bilan to‘ldirilishi kerak. Ammo buni amalga oshirish oson emas, chunki eskilik o‘z o‘rnini yangilikka osonlikcha bo‘shatib bermaydi.

Shunda paydo bo‘lgan qarashlar tasavvurni susaytiradi. Yangi fikrlar va kashfiyotlar yo‘lida o‘tmish yondashuvlarining qotib qolgan stereotipi ko‘ndalang bo‘lib turadi. Pedagogik jamoada qizg‘inlik tug‘dirgan bu yangi usullar o‘qituvchi

kechinmalarida o‘z-o‘zi bilan kelishmovchiliklarni yuzaga keltiradi. Shunday paytda o‘qituvchi rejali ish olib borsa, o‘zining ruhiy osoyishtaligini asray oladi hamda yomon ichki kelishmovchiliklarni bartaraf etadi.

Pedagogik xulq — bu o‘z individualligining maksimal rivojlanishi va o‘zini anglash ekan. O‘qituvchi shuni bilishi kerakki, agar inson o‘zining axloqiy, intellektual bir butunligini buzsa, o‘z qadriyat, g‘oyalarining bo‘lagidan voz kechsa, demak, u o‘zligi va ozodligini yo‘qotadi. Ozodlik esa boshqalarning hurmati hamda shaxsini izzat qilishga olib boradi. Agar o‘qituvchi o‘zining ichki bir butunligiga to‘la erishgan bo‘lsa, boshqalarga qaraganda, hatto omadi ketsa ham, lekin o‘ziga ishonchi va boshqalarning hamma fikriga qo‘shilavermasligi tufayli uni ma‘nan yengib bo‘lmaydi. Bu hodisa uning ijodiy ishlab chiqarishida, ya‘ni o‘z faoliyatining o‘zgarishlarini ijobiy qabul qilishida ko‘zga yaqqol tashlanadi. Chunki u qiyinchiliklar bilan mustaqil kurashishga tayyor bo‘ladi.

Odatda, o‘qituvchining afzallik va kamchiliklarni qo‘shib yozishi statusga binoan amalga oshadi. Bu narsa ko‘proq o‘zini oqlash va o‘z mavqeyini himoya qilishga bo‘lgan chuqur ehtiyojini bildiradi. Agar o‘qituvchi pedagogik jamoaning kutib turishiga munosib bo‘lmasa, unda uyat hissi paydo bo‘ladi. Shu hisni o‘qituvchi „men“ konsepsiyasiga binoan boshqaradi. Bu konsepsiya shaxsiy tajriba emas, balki madaniyat natijasidir.

Yana muhim operatsiyalardan biri — personifikatsiya ijtimoiy harakatlarni aniqlashdan iborat. Personifikatsiya, proyeksiya va indentifikatsiya mexanizmlari muayyan salbiy jihatlari bo‘lgan o‘qituvchiga yo‘naltiriladi. Bunday holatda innovator — o‘qituvchining salbiy xususiyatlarini: urishqoq, mahmadona, kasbiy bilim va ko‘nikmalari yetarli emas, deb o‘zidan qo‘shib yozadi.

O‘qituvchi pedagogik faoliyatini yaxshi olib borishi uchun xalal beradigan psixologik to‘siqlarni, „komplekslar“ni yaxlit o‘zlashtirib, boshidan kechirib ko‘rib, ulardan kechishi zarurdir. Pedagogning xulqi va ichki dunyosini standartlashtirishda yo‘l-yo‘riq qoidalari juda katta ahamiyatga ega ekanligi kuzatiladi. Biroq pedagogik faoliyatda jamiyatning rivojlanishi o‘qituvchidan pedagogik xulqni, ya‘ni akti va tizimli ijodni talab qiladi. Endi o‘qituvchining pedagogik faoliyatini umumlashtirib, yangilik kiritishga o‘qituvchilarning ko‘proq qarshilik bildirishini keltirib chiqaradigan sabablarni ko‘rib o‘tamiz:

1. O'zgarishlarning maqsadi o'qituvchilarga tushuntirilmagan, yashirilgan, bu esa o'z navbatida, xavotir va noma'lumlikni keltirib chiqargan. Noma'lumdan qo'rquv o'qituvchilarni har qanday bema'ni usulga yo'llashi mumkin.

2. O'qituvchilar yangilik kiritishni rejalashtirishni ishlab chiqishda qatnashmaganlar.

3. Jamoa an'analarini e'tiborga olmaslik.

4. Yangi usullarga subyektiv munosabat va qo'rquv, status yo'qotish hislari.

5. Rahbar o'qituvchilar faoliyatida o'zgarishlar, ish hajmining ko'payishi rejalashtirilmasa, shunday qo'rquvni paydo qiladi.

6. Yangilik kirituvchi initsiator (tashabbuskor) hurmat va ishonchga ega bo'lmasa, ko'pincha o'qituvchilar loyihaga emas, uning muallifiga qaraydilar. Agar ijodiy faollik asossiz bo'lsa, qadriyatlarga e'tibor qaratilmasa, bu faollik juda xavfli. Demak, yosh o'qituvchining bilim berish va kasbiy faoliyatida ijodiy rivojlanishi uchun ko'p variantli yechimlarga yetaklovchi mashqlar topilmagan va tavsiya etilmagan.

M. V. Kloriga „Chet el pedagogik izlanishlarda ta'limotning pedagogik modellari“ monografiyasida yuqori sinf o'quvchilari bilan darslarni tashkillashtirish asosiga kiritilgan quyidagi maslahatlarni bayon etamiz.

Ijodiy izlanishlarda ichki to'siqlar yo'qotiladi. O'quvchilar ijodiy izlanishga tayyor bo'lsa, ularga o'quvchilar va o'qituvchilar bilan o'zaro munosabatlarda ishonchni uyg'otishga yordam berish lozim. Ularning fikrlari qabul qilinadimi yoki yo'qmi ular masxara qilinishi va xavotirlanishlariga yo'l qo'ymasligi kerak. Shunda ular xato qilishdan qo'rqmaydilar.

Ishda onglilikka e'tibor berish. Muammo diqqatning markazida bo'lmasa-da, ammo ong faoliyat ko'rsataveradi. Agar miyada biror g'oya tug'ilib qolsa, ularni eslab qolish, tushunib yetish va ulardan foydalanish kerak.

Baholashda chetga chiqish. Bu ham o'quvchilarning g'oyalar oqimini kengaytirishga, muammoning ustidan erkin fikrlashiga imkon beradi.

O'quvchilarga ijodiy izlanish va yangi tasavvur bog'lanishlarining topilishi uchun metafora va o'xshatishlarni ishlatish hisobiga kengayadi.

O'rta va oliy maktablarda istioralar bilan ishlashda obrazli tafakkur yuritishga, obrazlar yaratilishiga va ularni anglashga yo'naltirishda spontanlik birlashuvi kiritilib foydalaniladi.

Aqliy mashqlarga imkoniyat berish. O‘quvchilarga yechimini topish uchun mashqlar beriladi. Shunda ular o‘zlarini boshqacharoq his etadilar. Bunday hollarda ular o‘zlarini yo‘qotishga yo‘l qo‘ymasliklari kerak.

Tasavvur faolligini qo‘llab-quvvatlash bu ijodiy o‘ylashning asosidir. Buning uchun tasavvurni, xayolni bir joyga qo‘yish, ularni nazorat qilish lozim. Shundan so‘ng hammasi mulohaza qilib ko‘riladi.

O‘zlashtirishni rivojlantirish uchun sezgini, o‘zlashtirishni kengaytirish va to‘ldirish vositalari kuchaytiriladi.

O‘quvchilarga ularning ijodiy faoliyatida yangi o‘zlashtiriladigan narsaning ma‘nosi va umumiy yo‘nalishini anglashga, o‘z imkoniyatlarini bilishga yordam beriladi. Shunday qilinmasa, ijodiy faoliyatini kuchaytiradigan mashqlarga o‘yin deb qaraladi.

Yuqorida bayon qilingan maslahatlar erkin muloqotda, fikr almashuvda, ijodiy bahslashuvda, eksperimental ish jarayonida amalga oshirilishi mumkin.

Shunday tadqiqiy oriyentatsiya o‘quv jarayoniga pedagogik yondashuvni yosh o‘qituvchilarda yangi tajriba, kasbiy tadqiqiy faoliyat bilan qurollanishini, rolli va o‘xshatish modellashlarni o‘zlashtirish imkonini yaratadi.

Bolalar tomonidan ma‘lumotlarni mazmunan o‘zlashtirilishi bilan bog‘liq bo‘lgan ish shakllarini ko‘rib chiqamiz. Ta‘lim modellari orasida biz muammolarning yechimini topish uchun ijodiy izlanishni tashkillashtirishni, bahslashuv va didaktik o‘yinlarni tanladik. Ko‘rsatib o‘tilgan modellar orasida biz didaktik va rolli o‘quv o‘yinlariga alohida e‘tibor qaratdik.

Topshiriqlar

1. O‘qituvchi shaxsiga qo‘yiladigan kasbiy talablar haqida gapirib bering.
2. Psixologiyada mavjud bo‘lgan psixologik to‘siq tushunchasi (xohlamaslik, qo‘rquv, ishonchsizlik) mazmunini ochib bering va misollar keltiring.
3. Psixologik to‘siqlarning parametrlarini tavsiflab bering.
4. Ijodiy to‘siqlarni izohlab bering.
5. Ijtimoiy to‘siqlarni shakllantiruvchi operatsiyalarni yoritib bering.
6. O‘qituvchilarning yangiliklarga bo‘lgan intilishlariga to‘sqinlik qiluvchi sabablarni ayting.
7. Pedagogik praktikada o‘qituvchilarni yengillashtirilgan ta‘lim-tarbiya bo‘yicha sinash.

V BOB. O‘ZBEKISTONDA XALQ TA’LIMI TIZIMI

XALQ TA’LIMI TIZIMI HAQIDA TUSHUNCHA VA UNI TASHKIL ETISH TAMOYILLARI

Xalq ta’limi tizimi deganda, aniq maqsadni ko‘zlab, mamlakat yoshlariga ta’lim-tarbiya beradigan muassasalar tushuniladi.

Har bir mamlakat xalq ta’limi tizimining taraqqiyoti shu mamlakatda ishlab chiqarish kuchlari, ishlab chiqarish munosabatlarining rivojiga va jamiyat taraqqiyotiga ta’sir etadigan ijtimoiy, iqtisodiy masalalarga va milliy xususiyatga bog‘liq bo‘ladi.

Mamlakatimiz istiqloqlga erishganidan keyin xalq maorifini rivojlantirish masalalariga, yetuk mutaxassis kadrlar tayyorlashga katta e’tibor berilmoqda. Bunga hukumatimiz tomonidan qabul qilingan qator qonunlarni misol tariqasida keltirish mumkin.

O‘zbekiston Konstitutsiyasi va hukumat qarorlariga asoslangan holda hozirgi vaqtda xalq ta’limining quyidagi tamoyillari qaror topdi: O‘zbekiston fuqarolarining millatidan, dinidan, jinsidan, ijtimoiy ahvolidan qat’i nazar, ta’lim olishga teng huquqliligi tamoyili. Bu tamoyil xalq maorifining demokratik ruhidan darak beradi.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASINING QONUNI

TA’LIM TO‘G‘RISIDA

UMUMIY QOIDALAR

Ushbu qonunning maqsadi. Ushbu qonun fuqarolarga ta’lim, tarbiya berish, kasb-hunar o‘rgatishning huquqiy asoslarini belgilaydi hamda har kimning bilim olishdan iborat konstitutsiyaviy huquqini ta’minlashga qaratilgan.

Ta’lim to‘g‘risidagi qonun hujjatlari. Ta’lim to‘g‘risidagi qonun hujjatlari ushbu qonundan hamda boshqa qonun hujjatlaridan iborat.

Qoraqalpog‘iston Respublikasida ta’lim sohasidagi munosabatlar Qoraqalpog‘iston Respublikasining qonun hujjatlari bilan ham tartibga solinadi.

Agar O‘zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasidagi qonun hujjatlaridagidan o‘zgacha qoidalar belgilangan bo‘lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo‘llaniladi.

Ta’lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari. Ta’lim O‘zbekiston Respublikasi ijtimoiy taraqqiyoti sohasida ustuvor deb e’lon qilinadi.

Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

- ta'lim va tarbiyaning insonparvar, demokratik xarakterda ekanligi;
- ta'limning uzluksizligi va izchilligi;
- umumiy o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining majburiyligi;
- o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishini: akademik litseyda yoki kasb-hunar kollejida o'qishni tanlashning ixtiyoriyligi;
- ta'lim tizimining dunyoviy xarakterda ekanligi;
- davlat ta'lim standartlari doirasida ta'lim olishning hamma uchun ochiqligi;
- ta'lim dasturlarini tanlashga yagona va tabaqalashtirilgan yondashuv;
- bilimli bo'lishni va iste'dodni rag'batlantirish;
- ta'lim tizimida davlat va jamoat boshqaruvini uyg'unlashtirish.

Bilim olish huquqlari. Jinsi, tili, irqiy, milliy mansubligi, e'tiqodi, dinga munosabati, ijtimoiy kelib chiqishi, xizmat turi, ijtimoiy mavqeyi, turar joyi, O'zbekiston Respublikasi hududida qancha vaqt yashayotganligidan qat'i nazar, har kimga bilim olishda teng huquqlar kafolatlanadi.

Bilim olish huquqi:

- davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini rivojlantirish;
- ishlab chiqarishdan ajralgan va ajralmagan holda ta'lim olishni tashkil etish;
- ta'lim va kadrlar tayyorlash davlat dasturlari asosida bepul o'qitish, shuningdek, ta'lim muassasalarida shartnoma asosida to'lov evaziga kasb-hunar o'rgatish;
- barcha turdagi ta'lim muassasalarining bitiruvchilari keyingi bosqichdagi o'quv yurtlariga kirishda teng huquqlarga ega bo'lishi;
- oilada yoki o'zi mustaqil ravishda bilim olgan fuqarolarga akkreditatsiyadan o'tgan ta'lim muassasalarida eksternat tartibida attestatsiyadan o'tish huquqini berish orqali ta'minlanadi.

Boshqa davlatlarning fuqarolari O'zbekiston Respublikasida xalqaro shartnomalarga muvofiq bilim olish huquqiga ega.

Respublikada istiqomat qilayotgan, fuqaroligi bo'lmagan shaxslar bilim olishda O'zbekiston Respublikasi fuqarolari bilan teng huquqlarga ega.

Pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqi. Tegishli ma'lumoti, kasb tayyorgarligi bor va yuksak axloqiy fazilatlariga ega bo'lgan shaxslar pedagogik faoliyat bilan shug'ullanish huquqiga ega.

Pedagogik xodimlarni oliy o'quv yurtlariga ishga qabul qilish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tasdiqlagan Nizomga muvofiq tanlov asosida amalga oshiriladi.

Pedagogik faoliyat bilan shug‘ullanish sud hukmiga asosan, man etilgan shaxslarning ta‘lim muassasalarida bu faoliyat bilan shug‘ullanishiga yo‘l qo‘yilmaydi.

Ta‘lim muassasasining huquqiy maqomi. Ta‘lim muassasasini akkreditatsiyalash vakolatli davlat organi tomonidan attestatsiyaga asosan amalga oshiriladi.

Ta‘lim muassasasi yuridik shaxs bo‘lib, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda barpo etiladi. Nodavlat ta‘lim muassasasi O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi belgilagan tartibda davlat akkreditatsiyasidan o‘tgan paytdan boshlab yuridik shaxs huquqlari va ta‘lim faoliyati bilan shug‘ullanish huquqiga ega bo‘ladi.

Ta‘lim muassasasi qonun hujjatlariga muvofiq ishlab chiqilgan ustav asosida faoliyat ko‘rsatadi.

Ta‘lim muassasasi attestatsiya natijalariga binoan, davlat akkreditatsiyasidan mahrum etilishi mumkin.

Ta‘lim muassasalari o‘quv-tarbiya majmualariga hamda o‘quv ilmiy-ishlab chiqarish birlashmalari va uyushmalariga birlashishga haqli.

Ta‘lim muassasalari ustavda belgilangan vazifalariga muvofiq pullik ta‘lim xizmatlari ko‘rsatish, shuningdek, tadbirkorlik faoliyatining boshqa turlari bilan shug‘ullanishga haqli.

Davlat ta‘lim standartlari. Davlat ta‘lim standartlari umumiy o‘rta, o‘rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta‘lim mazmuniga hamda sifatiga qo‘yiladigan talablarni belgilaydi.

Davlat ta‘lim standartlarini bajarish O‘zbekiston Respublikasining barcha ta‘lim muassasalari uchun majburiydir.

Ta‘lim berish tili. Ta‘lim muassasalarida ta‘lim berish tilidan foydalanish tartibi „Davlat tili haqida“gi O‘zbekiston Respublikasi qonuni bilan tartibga solinadi.

Oiladagi ta‘lim va mustaqil ravishda ta‘lim olish. Davlat oilada ta‘lim olishga va mustaqil ravishda ta‘lim olishga ko‘maklashadi. Bolalarni oilada o‘qitish va mustaqil ravishda ta‘lim olish tegishli ta‘lim muassasalarining dasturlari bo‘yicha amalga oshiriladi. Ta‘lim oluvchilarga vakolatli davlat muassasalari tomonidan uslubiy maslahat va boshqa yo‘sinda yordam ko‘rsatiladi.

Ta‘lim to‘g‘risidagi hujjatlar. Akkreditatsiya qilingan ta‘lim muassasalarining bitiruvchilariga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi ma‘lumot to‘g‘risidagi hujjat (shahodatnoma, diplom, sertifikat, guvohnoma) beriladi. Davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi ma‘lumot to‘g‘risidagi hujjat oilada ta‘lim olgan yoki mustaqil ravishda bilim olgan va akkreditatsiya qilingan ta‘lim

muassasalarining tegishli ta'lim dasturlari bo'yicha ekstren tartibda imtihonlar topshirgan shaxslarga ham beriladi, davlat ta'lim muassasalarida o'qitilishi shart bo'lgan va ro'yxati O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilab qo'yiladigan mutaxassisliklar bundan mustasno.

Oliy ma'lumot to'g'risidagi diplomga o'zlashtirilgan fanlar ro'yxati, ularning hajmlari va fanlarga qo'yilgan baholar yozilgan varaqa ilova qilinadi.

Dissertatsiya himoya qilgan shaxslarga belgilangan tartibda fan nomzodi yoki fan doktori ilmiy darajasi beriladi va davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi diplom topshiriladi.

Davlat ta'lim standartlariga mos kelgan taqdirda O'zbekiston Respublikasi bilan xorijiy davlatlarning hukumatlari o'rtasidagi ikki tomonlama bitimlar asosida har ikki tomonning ma'lumot to'g'risidagi hujjatlari belgilangan tartibda o'zaro tan olinishi mumkin.

Tegishli bosqichdagi ta'limni tugallamagan shaxslarga belgilangan namunadagi ma'lumotnoma beriladi.

Davlat tasdiqlagan namunadagi ma'lumot to'g'risidagi hujjat navbatdagi bosqich ta'lim muassasalarida ta'lim olishni davom ettirish yoki tegishli ixtisos bo'yicha ishlash huquqini beradi.

TA'LIM JARAYONI QATNASHCHILARINI IJTIMOIY HIMOYA QILISH

Ta'lim oluvchilarni ijtimoiy himoya qilish. Ta'lim muassasasida ta'lim oluvchilar qonun hujjatlariga va normativ hujjatlarga muvofiq imtiyozlar, stipendiya va yotoqxonada joy bilan ta'minlanadi.

Ta'lim muassasalari xodimlarini ijtimoiy himoya qilish. Ta'lim muassasalari xodimlariga ish vaqtining qisqartirilgan muddati belgilanadi, haqi to'lanadigan yillik uzaytirilgan ta'tillar va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan imtiyozlar beriladi.

Ta'lim muassasalari ish haqiga mo'ljallangan mavjud mablag'lar doirasida mustaqil ravishda stavkalar, mansab okladlariga tabaqalashtirilgan ustama belgilashga hamda mehnatga haq to'lash va rag'batlantirishning turli shakllarini qo'llashga haqli.

Yetim bolalarni va ota-onalarning yoki boshqa qonuniy vakillarining vasiyligisiz qolgan bolalarni o'qitish. Yetim bolalarni va ota-onalarning yoki qonuniy vakillarining vasiyligisiz qolgan bolalarni o'qitish va ularni boqish davlatning to'la ta'minoti asosida qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni bo'lgan bolalar va o'smirlarni o'qitish. Jismoniy yoki ruhiy rivojlanishida nuqsoni

bo'lgan, shuningdek, uzoq vaqt davolanishga muhtoj bolalar va o'smirlarni o'qitish, ularni tarbiyalash hamda davolash uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalari tashkil etiladi. Bolalar va o'smirlarni ushbu ta'lim muassasalariga yuborish va ulardan chiqarish ota-onalarining yoki boshqa qonuniy vakillarining roziligi bilan psixologik-tibbiy pedagogik komissiyaning xulosasiga binoan amalga oshiriladi.

Ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarining o'quvchilari qisman yoki to'la davlat ta'minotida bo'ladi.

Ijtimoiy yordamga va tiklanishga muhtoj bo'lgan shaxslar uchun o'quv-tarbiya muassasalari. Alohida sharoitlarda tarbiyalanish va o'qishga muhtoj bolalar va o'spirinlar uchun ularning bilim olishi, kasb tayyorgarligi va ijtimoiy tiklanishini ta'minlaydigan ixtisoslashtirilgan o'quv-tarbiya muassasalari tashkil etildi.

Ozodlikdan mahrum qilish tariqasidagi jazoni ijro etish muassasalarida saqlanayotgan shaxslarning ta'lim olishi va mustaqil bilim olish uchun qonun hujjatlarida belgilangan tartibda sharoitlar yaratildi.

TA'LIM TIZIMINI BOSHQARISH

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ta'lim sohasidagi vakolatlari. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining ta'lim sohasidagi vakolatlariga quyidagilar kiradi:

- ta'lim sohasidagi yagona davlat siyosatini amalga oshirish;
- ta'lim sohasidagi davlat boshqaruvi organlariga rahbarlik qilish;
- ta'limni rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish;
- ta'lim muassasalarini tashkil etish, qayta tashkil etish va tugatish tartibini belgilash;
- ta'lim muassasalarini akkreditatsiyadan, pedagog, ilmiy kadrlarni attestatsiyadan o'tkazish tartibini belgilash;
- boshqa davlatlarning ta'lim muassasalariga O'zbekiston Respublikasining hududida ta'lim faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beruvchi ruxsatnomalar berish;
- qonun hujjatlariga muvofiq xorijiy davlatlarning ta'lim to'g'risidagi hujjatlarini tan olish va bu hujjatlarning ekvivalent ekanligini qayd etish tartibini tasdiqlash;
- davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi ma'lumot to'g'risidagi hujjatlarni tasdiqlash va ularni berish tartibini belgilash;

- davlat grantlari miqdorini va ta'lim muassasalariga qabul qilish tartibini belgilash;

- davlat oliy ta'lim muassasasining rektorlarini tayinlash;
- ta'lim oluvchilarni akkreditatsiya qilingan bir ta'lim muassasasidan boshqasiga o'tkazish tartibini belgilash;

- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlar.

Ta'limni boshqarish bo'yicha vakolatli davlat organlarining huquq doirasi. Ta'limni boshqarish bo'yicha vakolatli davlat organlarining huquq doirasiga quyidagilar kiradi:

- ta'lim sohasida yagona davlat siyosatini ro'yobga chiqarish;
- ta'lim muassasalari faoliyatini muvofiqlashtirish va uslub masalalarida ularga rahbarlik qilish;

- davlat ta'lim standartlari mutaxassislarining bilim saviyasi va kasb tayyorgarligiga bo'lgan talablar bajarilishini ta'minlash;

- o'qitishning ilg'or shakllari va yangi pedagogik texnologiyalarni, ta'limning texnik va axborot vositalarini o'quv jarayoniga joriy etish;

- o'quv va o'quv-uslubiyat adabiyotlarini yaratish va nashr etishni tashkil qilish;

- ta'lim oluvchilarning yakuniy davlat attestatsiyasi va davlat ta'lim muassasalarida eksternat to'g'risidagi nizomlarni tasdiqlash;

- davlat oliy ta'lim muassasasining rektorini tayinlash to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga takliflar kiritish;

- pedagog xodimlarni tayyorlashni, ularning malakasini oshirishni va qayta tayyorlashni tashkil etish;

- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlar.

Mahalliy davlat hokimiyati organlarining ta'lim sohasidagi vakolatlari. Mahalliy davlat hokimiyati organlari:

- ta'lim muassasalari faoliyatining mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish ehtiyojlariga muvofiqligini ta'minlaydilar;

- ta'lim muassasalarini tashkil etadilar, qayta tashkil etadilar va tugatadilar (respublika tasarrufida bo'lgan muassasalar bundan mustasno), ularning ustavlarini ro'yxatga oladilar;

- o'z hududlaridagi ta'lim muassasalarini vakolat doirasida moliyalash miqdorlarini va imtiyozlarini belgilaydilar;

- ta'lim sifati darajasiga, shuningdek, xodimlarning kasb faoliyatiga bo'lgan davlat talablariga rioya etilishini ta'minlaydilar;

- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni ham amalga oshiradilar.

Ta'lim muassasasini boshqarish. Ta'lim muassasasini uning rahbari boshqaradi.

Ta'lim muassasalarida qonun hujjatlariga muvofiq faoliyat ko'rsatadigan jamoat boshqaruvi organlari tashkil etilishi mumkin.

Ta'lim sohasidagi davlat boshqaruvi organlari bilan nodavlat ta'lim muassasalari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar. Ta'lim sohasidagi davlat boshqaruvi organlari nodavlat muassasalarida ta'lim to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini nazorat qiladi.

Nodavlat ta'lim muassasalari ta'lim to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzgan taqdirda, akkreditatsiya qilgan organlar ularning faoliyatini qonun hujjatlariga muvofiq to'xtatib qo'yishga haqli.

Nodavlat ta'lim muassasalariga qabul davlat o'quv yurtlari uchun belgilangan tartibda va muddatlarda amalga oshiriladi.

YAKUNLOVCHI QOIDALAR

Ota-onalar yoki qonuniy vakillarning vazifalari. Voyaga yetmagan bolalarning ota-onalari yoki qonuniy vakillari bolaning qonuniy huquqlari va manfaatlarini himoya qilishlari shart hamda ularning tarbiyasi, maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi olishlari uchun javobgardirlar.

Ta'limni moliyalash. Davlat ta'lim muassasalarini moliyalash respublika va mahalliy budjetlar mablag'lari, shuningdek, budjetdan tashqari mablag'lar hisobidan amalga oshiriladi.

Ta'limni rivojlantirish fondlari. Ta'limni rivojlantirish fondlari qonun hujjatlarida belgilangan tartibda yuridik va jismoniy shaxslarning, shu jumladan, chet ellik yuridik va jismoniy shaxslarning ixtiyoriy badallari hisobidan tashkil etilishi mumkin.

Xalqaro hamkorlik. Ta'lim muassasalari ta'lim muammolari yuzasidan xalqaro hamkorlikda ishtirok etadilar, chet davlatlarning tegishli o'quv yurtlari bilan bevosita aloqalar o'rnatish, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda ular bilan qo'shma o'quv yurtlari tashkil etish huquqiga ega.

Ta'lim to'g'risidagi qonun. Hujjatlarni buzganlik uchun javobgarlik.

Ta'lim to'g'risidagi qonun hujjatlarini buzishda aybdor bo'lgan shaxslar belgilangan tartibda javobgar bo'ladilar.

Savol va topshiriqlar

1. Xalq ta'limi tizimi deganda nimalarni tushunasiz?
2. Xalq ta'limi tizimiga kirgan muassasalarni sanab bering va ta'riflang.
3. Xalq ta'limi tizimida boshlang'ich ta'limning tutgan o'rni haqida so'zlab bering.
4. Yakuniy qoidalarda qanday vazifalar ko'zda tutiladi?

VI BOB. O‘ZBEKISTONDA UZLUKSIZ TA’LIM TIZIMI

XALQ TA’LIMI TIZIMI RESPUBLIKAMIZ IJTIMOY-IQTISODIY VA MADANIY RIVOJLANTIRISHDA USTUVOR SOHA

Xalq ta’limi tizimi deb muayyan mamlakatlar ichki va tashqi taraqqiyotiga tavsif beruvchi hamda ma’lum bir qoidalar asosida tashkil etilgan barcha ta’lim-tarbiya muassasalarining tuzilishiga aytiladi.

O‘zbekistonda Xalq ta’limi tizimi respublikamizni ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlantirishning ustuvor sohasi hisoblanadi. Xalq ta’limi tizimi respublikamizning ilm borasidagi kuch-quvvatini, jamiyat, oila va davlat oldidagi o‘z mas’uliyatini angelaydigan erkin shaxsni shakllantirish maqsadini ko‘zlaydi.

Xalq ta’limi tizimi O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi va O‘zbekiston Respublikasining davlat mustaqilligi asoslari to‘g‘risidagi qonunga muvofiq tashkil etiladi va nazorat qilinadi. Respublikamiz Konstitutsiyasining 18 va 41- moddalarida ko‘rsatilganidek, barcha fuqarolar jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e’tiqodi, shaxsi va ijtimoiy mavqeyidan qat’i nazar, bilim olish huquqiga egadirlar. Shuningdek, fuqarolarning bepul umumiy ta’lim olishi davlat tomonidan kafolatlangandir. Bu huquq ilm olishning tekinligi, yoshlarga umumiy majburiy o‘rta ta’lim berishni amalga oshirishni, o‘qitishni hayot, unumli mehnat bilan bog‘lash asosida rivojlantirish negizida izohlanadi.

Fan-texnika taraqqiy etayotgan hozirgi davrda xalq ta’limi tizimini barcha tarmoqlarini muttasil takomillashtirish, uni oqilona uyushtirish va boshqarish masalalariga katta ahamiyat berilmoqda.

Taniqli venetsiyalik sayyoh Marko Polo uzoq vaqt hozirgi Markaziy Osiyo mintaqasi hududida yashagan xalqlarning an’analari, urf-odatlarini o‘rgandi. U o‘z esdaliklarida yosh avlodni hayotga tayyorlashda ko‘p asrlar davomida qo‘llanilgan usul va vositalarga tayangan holda „Nur sharqdan tarqaladi“ degan edi. Qadimgi Yevropada keng tarqalgan mazkur hikmatda Sharq xalqlarining insoniyat madaniyat poydevorini yaratishdagi ulkan hissi tan olingani ifodalangandir. Lekin ma’naviyatni tiklashga bo‘lgan harakat faqat Yevropada yoki faqat Sharqda boshlangan deyish, G‘arb-u Sharqni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yish ham noto‘g‘ri. Ota-bobolarimizning, „O‘tmishni unutganning kelajagi bo‘lmaydi“, degan hikmatli gapı bor. Biz o‘z tariximizni qancha chuqur

o'rgansak, bu yosh avlodga shuncha to'g'ri ta'lim berishimizda asqotadi. Markaziy Osiyoda falsafiy, axloqiy-ma'rifiy tafakkurning ilk kurtaklari xalq og'zaki ijodida o'z aksini topgan. Ularda yozuv paydo bo'lgunga qadar va undan keyin ham xalq ruhi va ma'naviy faolligi ifoda etilgan.

Sharqda, jumladan, O'zbekiston hududida azal-azaldan ta'lim-tarbiya sohasiga juda katta e'tibor berilgan edi. Bolalarni kichik yoshdan ilmga qiziqtirish, axloqi pok, vijdonli, mehr-shafqatli qilib voyaga yetkazish masalalariga ota-bobolarimiz jiddiy qaraganlar.

Sharq pedagoglari bolalarni o'qishga qiziqtirish uchun kitobdagi voqealarni qush va hayvonlar tilidan hikoya qilar edilar. Masalan, „Qobusnoma“, „Axloqi Muhsiniy“, „Kalila va Dimna“ kabi asarlardagi naql-rivoyatlarga odob-axloq qoidalari singdirib yuborilgan.

Markaziy Osiyo arablar tomonidan fath qilingan paytlarda ham rivojlangan o'lkalardan biri bo'lganligi tarixiy qo'lyozmalardan ma'lumdir.

VII—VIII asrlarda Markaziy Osiyoni arablar fath etgach, Islom dini asosidagi sifat jihatdan yangi tizimga ega bo'lgan ta'lim-tarbiya muassasalari vujudga keldi. Arab tilini o'rganish joriy qilindi.

Maktablarda bolalarga yozish va hisoblash o'rgatilgan, bundan tashqari, o'smirlarga savod san'ati, arab tili, mantiq, notiqlik, husnixat va arifmetikadan saboq berilgan. Har bir maktab talabasining soni 30 — 40 dan oshmagan. Bulardan tashqari, masjid qoshidagi maktablarda ham 15 — 20 nafar talaba tahsil ko'rgan. Maktab, madrasalar bilan bir qatorda, korxonalar ham mavjud bo'lib, ularda yozuv o'rgatilmagan, talabalar Qur'oni Karimni yod olishgan, xolos. „Madrasa“ so'zi arabcha „dars o'tiladigan joy“ ma'nosini bildiradi. Ma'lumki, o'sha joylardagi dars keng ma'noda qo'llanilib, uning tarkibiga ta'lim-tarbiya, pand-nasihatlar, ustoz-shogird munosabatlari, donishmandlarning davra suhbatlari, juda katta hayotiy tajribalar sabog'i kirgan. „Mudarris“ so'zining lug'aviy ma'nosi „dars beruvchi, o'qituvchi“ demakdir.

1991- yilning 31- avgustida respublikamiz hayotida tarixiy voqea yuz berdi: Istiqlol e'lon qilindi. Shu munosabat bilan jahon tajribalaridan kelib chiqib, eng birinchi navbatda, mustaqil respublikamizning xalq ta'limi sohasida islohot o'tkazish masalasi ko'tarildi. Nihoyat, O'zbekiston Respublikasining „Ta'lim to'g'risida“gi qonuni ta'lim tizimining yangilanishiga sabab bo'ldi. Oldingi qabul qilingan qonunlardan farqli o'laroq, xalq ta'limi tizimi tuzilishida bir qancha yangi qoidalar joriy etildi va bajarilishi majburiy, deb qayd qilindi. Bu qoidalar tubandagichadir.

1. Ta'lim va tarbiyaning insonparvarligi hamda demokratikligi.

Buning mohiyati shundaki, bizdagi barcha xalq ta'limi tizimiga kiruvchi muassasalarda berilayotgan ta'lim va tarbiya insonlarni, ularning moddiy va ma'naviy kamolotini, aql-zakovatining o'sishini, insoniy faoliyatining barq urib rivojlanishini va nihoyat, o'zligini bilish va haq-huquqlari uchun kurashadigan vatanparvar bo'lib yetishishlarini maqsad qilib qo'yadi.

2. Ta'lim tizimining uzluksizligi va izchilligi.

Mustaqil O'zbekistonimizning Xalq ta'limi muassasalarida berilayotgan ta'lim va tarbiya uzluksiz o'zaro bog'liqdir. Har bir boshlang'ich ta'lim o'quv reja va dasturlari asosida, keyingi bosqichlar oldingilarining davomi sifatida amalda bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida, bir maktabdan ikkinchisiga, bir oliy o'quv yurtidan ikkinchi oliy o'quv yurtiga ko'chib o'tish imkoniyatini beradi. Ta'lim jarayoni o'quv rejasi va dasturi asosida tizimli, izchil olib boriladi.

3. Davlat ta'limi tizimining ilmiyligi va dunyoviyligi.

Respublikamizdagi barcha ta'lim muassasalarida dunyoviy bilimlar beriladi. U ilmiy asoslarga ega bo'lib, fan, texnika taraqqiyotining eng yangi muvaffaqiyatlari va inson aql-zakovati tufayli takomillashib boradi. Ular o'quvchilarning obyektiv dunyoni bevosita bilish, tegishli xulosalar chiqarish, o'zining jamiyatda tutgan o'rni va vazifalarini aniqlab olishga, biror-bir kasbni ongli egallashlariga yo'naltirilganidir.

4. Ta'limda umuminsoniy va milliy-ma'naviy qadriyatlarining ustuvorligi.

Ta'lim tizimiga kiruvchi barcha ta'lim-tarbiya maskanlarida berilayotgan bilim ajdodlarimizning ming yillar mobaynida shakllangan an'analariga tayanadi.

5. Davlat ta'lim standartlari qoidasida hammaning ta'lim olishi uchun imkoniyat yaratilganligi.

Yangi qonunning 4- moddasida ta'kidlanganidek, O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy kelib chiqishi, jinsi, tili, yoshi, irqi, millati, turar joyi, respublika hududida qachondan beri yashayotganligidan qat'i nazar, barchaning ta'lim olishi uchun teng huquqlar kafolatlanadi.

6. Tayanch ta'limining majburiyligi.

Mamlakatimizda 1930- yilda boshlang'ich, 1949- yilda yetti yillik, 1958- yilda sakkiz yillik, 1970- yilda o'rta umumiy majburiy ta'limga asos solindi. 1984-yildan boshlab 11 yillik majburiy ta'limga

o'tildi. Tayanch ta'limi majburiy bo'lib, ta'lim oluvchilarga o'qishni o'rta ta'lim muassasalarida, turli xil hunar va o'rta maxsus o'quv yurtlarida davom ettirish huquqini beradi.

7. *Ta'lim ma'naviy va jismoniy tarbiya dasturlarini tanlashga yagona va tabaqalashtirilgan o'quv reja va dasturlarini tasdiqlaydi.* Ularning bajarilishi nazorat qilinadi. Olib boriladigan ta'lim-tarbiyaviy ishlar yosh avlodni ma'naviy boy, ruhan tetik, jismonan baquvvat, axloqan pok va mehnatsevar bo'lib voyaga yetishi uchun barcha moddiy va ma'naviy sharoitlarni hozirlaydi.

8. *Bilimdonlik va iste'dodni rag'batlantirish.*

Ta'lim-tarbiya muassasalarida ta'lim olayotgan bilimdon va iste'dodli o'quvchilarni rag'batlantirish stipendiya, turli ko'rinishdagi maqtov yorliqlari shaklida tashkil etiladi. Oliy o'quv yurtlari qoshida matematika, fizika, biologiya va boshqa fanlar yuzasidan iste'dodli bolalar uchun sirtqi maktablar faoliyati yo'lga qo'yiladi.

9. *Ta'lim muassasalarida chet tillarni o'rganish, din tarixi va jahon madaniyati sohasida bilim olish uchun sharoitlar yaratish.*

Xalq ta'limi tizimi va ta'lim to'g'risidagi yangi qonun asosida o'quvchilarning bilim va iste'dodlarini, vatanparvarlik sifatlarini shakllantirish uchun barcha sharoitlar yaratilmoqda. Din va madaniyat tarixi bo'yicha maktab rejalariga yangi fanlar kiritildi.

10. *Ta'lim muassasalarining siyosiy partiyalar va ijtimoiy-siyosiy harakatlarning ta'siridan xoli bo'lishi.*

Yosh avlodga dunyoviy bilimlar berish, tom ma'noda hayotga va turmushga tayyorlash, yoshlarni chalg'itmaslik, guruhbozlikka yo'l qo'ymaslik maqsadida ta'lim-tarbiya muassasalari siyosiy partiyalar va ijtimoiy-siyosiy harakatlardan xoli bo'lishi zarur, deb topiladi.

11. *Tarbiyalanuvchilar va ta'lim oluvchilarni hurmatlash.*

Ta'lim tizimida barcha pedagoglarga davlat talablari darajasida o'qitish, majburiy hisoblangan fanlarni reja va o'quv dasturlari asosida olib borish, tarbiyalanuvchi va ta'lim oluvchilarning insoniy qadr-qimmatlarini hurmat qilish mas'uliyati yuklatildi.

12. *Pedagog shaxsini, uning ijtimoiy mavqeyini hurmatlash.*

Oldingi qabul qilingan qoidalardan farqli o'laroq, yangi qonunda pedagog shaxsini, uning ijtimoiy mavqeyini hurmatlash lozimligi belgilab qo'yildi.

O'qituvchi-tarbiyachilar sha'nini himoya qilish, ta'lim shakli, usuli va vositalarini tanlash, tashabbuslariga keng yo'l ochish, pedagogik faoliyatda tanilgan o'qituvchi, tarbiyachilarni davlat mukofotlari bilan taqdirlash, ularni qishloq va shahar, tuman, viloyat va respublika oliy o'rganlariga deputatlikka saylash umumxalq

vazifasi deb topildi. Shu bilan birga, ular zimmasiga axloq-odob qoidalariga rioya qilish, o'quvchi va talaba shaxsini hurmatlash mas'uliyati yuklatilgan.

13. Amaldagi qonunlar doirasida mulkchilikning teng huquqliligi, mustaqilligi ta'minlanib, ta'lim muassasasi mustaqil yuridik shaxs sifatida, qonunlarda belgilangan tartibda barpo etiladi. Davlat tasarrufida bo'lmagan ta'lim muassasasi davlat ro'yxatidan o'tkazilgan vaqtdan boshlab yuridik shaxs huquqini qo'lga kiritadi. Ta'lim muassasalariga muayyan maqom (gimnaziya, litsey, dorilfunun, akademiya va shu kabilar) berilishi ta'limni boshqaruvchi tegishli idoralar tomonidan attestatsiya asosida amalga oshiriladi.

Ta'lim muassasalari o'zaro bitim tuzishga, o'quv-tarbiya komplekslari va o'quv-ilmiy ishlab chiqarish birlashmalari va uyushmalari tarkibiga kirishga haqlidirlar.

Bunday kompleks va birlashmalar tarkibiga kiruvchi muassasalarining vazifalari, huquqlari va majburiyatlari o'z nizomlarida belgilangan.

O'zbekiston Respublikasida ta'limning yagona tizimiga amal qilinadi. Yagona tizim quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Uzluksiz ta'lim

Uzluksiz ta'lim kadrlar tayyorlash tizimining asosi, O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotini ta'minlovchi, shaxs, jamiyat va davlatning iqtisodiy, ijtimoiy, ilmiy-texnikaviy va madaniy ehtiyojlarini qondiruvchi ustuvor sohadir.

Uzluksiz ta'lim ijodkor, ijtimoiy faol, ma'naviy boy shaxs shakllanishi va yuqori malakali raqobatbardosh kadrlar ildam tayyorlanishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratadi.

Uzluksiz ta'limni tashkil etish va rivojlantirish prinsiplari

Uzluksiz ta'limning faoliyat ko'rsatish prinsiplari quyidagilardan iborat:

- ta'limning ustuvorligi — uning rivojlanishining birinchi darajali ahamiyatga ega ekanligi, bilim, ta'lim va yuksak intellektning nufuzi;

- ta'limning demokratlashuvi — ta'lim va tarbiya uslublarini tanlashda o'quv yurtlari mustaqilligining kengayishi, ta'limni boshqarishning davlat-jamiyat tizimiga o'tilishi;

- ta'limning insonparvarlashuvi — inson qobiliyatlarining ochilishi va uning ta'limiga nisbatan bo'lgan turli-tuman ehtiyojlarining qondirilishi, milliy va umumbashariy qadriyatlar ustuvorligining

ta'minlanishi, inson, jamiyat va atrof-muhit o'zaro munosabatlarining uyg'unlashuvi;

- ta'limning ijtimoiylashuvi — ta'lim oluvchilarda estetik boy dunyoqarashni hosil qilish, ularda yuksak ma'naviyat, madaniyat va ijodiy fikrlashni shakllantirish;

- ta'limning milliy yo'naltirilganligi — ta'limning milliy tarix, xalq an'analari va urf-odatlar bilan uzviy uyg'unligi, O'zbekiston xalqlarining madaniyatini saqlab qolish va boyitish, ta'limni milliy taraqqiyotning o'ta muhim omili sifatida e'tirof etish, boshqa xalqlarning tarixi va madaniyatini hurmatlash;

- ta'lim va tarbiyaning uzviy bog'liqligi, bu jarayonning har tomonlama kamol topgan insonni shakllantirishga yo'naltirilganligi;

- iqtidorli yoshlarni aniqlash, ularga ta'limning eng yuqori darajasida, izchil ravishda fundamental va maxsus bilim olishlari uchun shart-sharoitlar yaratish.

Uzluksiz ta'limni isloh qilish yo'nalishlari

Uzluksiz ta'lim sohasidagi islohotlar quyidagilarni nazarda tutadi:

- ta'lim tizimining kadrlar salohiyatini tubdan yaxshilash, tarbiyachi, o'qituvchi, muallim va ilmiy xodimning kasbiy nufuzini oshirish;

- davlat va nodavlat ta'lim muassasalarining har xil turlarini rivojlantirish;

- ta'lim tizimini tarkibiy jihatdan qayta qurish, ta'lim, fan, texnika va texnologiyaning, iqtisodiyot va madaniyatning jahon miqyosidagi zamonaviy yutuqlarini hisobga olgan holda ta'lim va kasb-hunar ta'limi dasturlarini tubdan o'zgartirish;

- majburiy umumiy o'rta ta'limdan o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limiga o'tilishini ta'minlash;

- maxsus kasb-hunar ta'limining markazlari sifatida fan va ishlab chiqarish integratsiyalashgan yangi tipdagi o'quv muassasalarini vujudga keltirish;

- ilg'or texnologiyalarni keng o'zlashtirish, iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar, chet el investitsiyalari ko'lamlarining kengayishi, tadbirkorlik, kichik va xususiy biznesni rivojlantirish bilan bog'liq yangi kasb-hunar va mutaxassisliklar bo'yicha kadrlar, shu jumladan, boshqaruv tizimi kadrlarini tayyorlash, qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish;

- milliy mustaqillik prinsiplari va xalqning boy intellektual merosi hamda umumbashariy qadriyatlarning ustuvorligi asosida ta'limning barcha darajalari va bo'g'inlarida ta'lim oluvchilarning ma'naviy va axloqiy fazilatlarini rivojlantirish;

- ta'limni boshqarish tizimini takomillashtirish, jamoat boshqaruvi shakllarini rivojlantirish, ta'lim muassasalarini mintaqalashtirish;
- ta'lim olishda, shuningdek, bolalar va yoshlarni ma'naviy-axloqiy, intellektual va jismoniy jihatdan tarbiyalashda oila, otanonalar, jamoat tashkilotlari, mahallalar, xayriya va xalqaro fondlarning rolini kuchaytirish yuzasidan chora-tadbirlar ishlab chiqish hamda ularni amalga oshirish;
- ta'lim jarayoni va kadrlar tayyorlash sifatiga xolis baho berish tizimini yaratish va joriy etish;
- ta'lim tizimini moliyaviy, moddiy-texnika va boshqa tarzdagi resurslar bilan ta'minlash mexanizmlarini shakllantirish;
- uzluksiz ta'limni fan ishlab chiqarish bilan integratsiyalashtirishning puxta mexanizmlarini ishlab chiqish va joriy etish;
- ta'lim va ilm-fan bilan bog'liq chet el hamda xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni kengaytirish va rivojlantirish;
- tub yerli millatga mansub bo'lmagan shaxslar zich yashaydigan joylarda ular o'z ona tillarida ta'lim olishlari uchun tashkiliy va pedagogik shart-sharoitlar yaratish;
- ta'limning barcha darajalarida ta'lim oluvchilarning huquqiy, iqtisodiy, ekologik va sanitariya-gigiyena ta'limi hamda tarbiyasini takomillashtirish.

UZLUKSIZ TA'LIM TIZIMI VA TURLARI¹

Uzluksiz ta'lim tizimining faoliyat olib borishi davlat ta'lim standartlari asosida, turli darajadagi ta'lim dasturlarining izchilligi asosida ta'minlanadi va quyidagi ta'lim turlarini o'z ichiga oladi:

- maktabgacha ta'lim;
- umumiy o'rta ta'lim;
- o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi;
- oliy ta'lim;
- oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim;
- kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash;
- maktabdan tashqari ta'lim.

Kadrlar tayyorlash milliy modelining o'ziga xos xususiyati mustaqil ravishdagi to'qqiz yillik umumiy o'rta hamda uch yillik o'rta maxsus kasb-hunar ta'limini joriy etishdan iboratdir. Bu esa

¹ O'zbekiston Respublikasining Kadrlar tayyorlash Milliy dasturi. „Sharq“ nashriyot-matbaa konserni. Toshkent, 1997- yil, 45—51- betlar.

umumiy ta'lim dasturlaridan o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi dasturlariga izchil o'tilishini ta'minlaydi.

Umumiy ta'lim dasturlari: maktabgacha ta'lim, boshlang'ich ta'lim (I—IV sinflar), umumiy o'rta ta'lim (I—IX sinflar), o'rta maxsus kasb-hunar ta'limini qamrab oladi.

Kasb-hunar ta'limi dasturlari o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi, oliy (bakalavriyat, magistratura) ta'lim va oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limni, kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlashni qamrab oladi.

MAKTABGACHA TA'LIM

Maktabgacha ta'lim bolaning sog'lom, har tomonlama kamol topib shakllanishini ta'minlaydi, unda o'qishga intilish hissini uyg'otadi, uni muntazam ta'lim olishga tayyorlaydi. Maktabgacha ta'lim bola olti-yetti yoshga yetgunicha davlat va nodavlat maktabgacha tarbiya bolalar muassasalarida hamda oilalarda amalga oshiriladi. Maktabgacha ta'lim maqsadi va vazifalarini ro'yobga chiqarishda mahallalar, jamoat va xayriya tashkilotlari, xalqaro fondlar faol ishtirok etadi.

Maktabgacha tarbiyani rivojlantirish uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim bo'ladi:

- malakali tarbiyachi va pedagog kadrlarni ustuvor ravishda tayyorlash;

- maktabgacha ta'limning samarali psixologik-pedagogik uslublarini izlash va joriy etish;

- bolalarni oilada tarbiyalashni tashkiliy, psixologik, pedagogik va uslubiy jihatdan ta'minlash;

- zamonaviy o'quv-uslubiy qo'llanmalar, texnik vositalar, o'yinchoqlar va o'yinlar yaratish hamda ularni ishlab chiqarish;

- maktabgacha yoshdagi bolalarni xalqning boy madaniy-tarixiy merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida ma'naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalash uchun shart-sharoitlar yaratish;

- maktabgacha tarbiya muassasalarining har xil turlari uchun turli variantlardagi dasturlarni tanlab olish, maktabgacha tarbiyaning barcha masalalari bo'yicha malakali konsultatsiya xizmati ko'rsatish imkoniyatini yaratish;

- maktabgacha tarbiya va sog'lomlashtirish muassasalari tarmog'ini qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish mexanizmini ishlab chiqish.

UMUMIY O'RTA TA'LIM

To'qqiz yillik (I—IX sinflar) o'qishdan iborat umumiy o'rta ta'lim majburiydir. Ta'limning bu turi boshlang'ich ta'limni (I—IV sinflar) qamrab oladi hamda o'quvchilarning fanlar asoslari bo'yicha muntazam bilim olishlari, ularda bilimlarni o'zlashtirish ehtiyojini, asosiy o'quv-ilmiiy va umummadaniy bilimlarni, milliy va umumbashariy qadriyatlarga asoslangan ma'naviy-axloqiy fazilatlarini, mehnat ko'nikmalarini, ijtimoiy fikrlash va atrof-muhitga ongli munosabatda bo'lishni va kasb tanlashni shakllantiradi. Umumiy o'rta ta'lim tugallanganidan keyin o'quv fanlari va ular bo'yicha olingan baholar ko'rsatilgan holda davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi attestat beriladi.

Umumiy o'rta ta'limning yangicha tizimi va mazmunini shakllantirish uchun quyidagilar zarur:

— maktabning I—IX sinflari doirasida sifatli umumiy o'rta ta'lim olishni ta'minlovchi davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish va joriy etish, bunda akademik litseylar va kasb-hunar kollejlaridan keyin olinadigan ta'lim dasturlari bilan mantiqiy bog'liqlik hisobga olinishi lozim;

— yuqori malakali pedagog kadrlar tayyorlash;

— hududlarning geografik va demografik xususiyatlariga, shaxs, jamiyat va davlatning ehtiyojlariga muvofiq ravishda ta'lim muassasalari tarmoqlarini rivojlantirish;

— o'quvchilarning qobiliyatlari va imkoniyatlariga muvofiq ravishda ta'limga tabaqalashtirilgan yondashuvni joriy etish;

— ta'lim berishning ilg'or pedagogik texnologiyalarini, zamonaviy o'quv-uslubiy majmualarni yaratish va o'quv-tarbiya jarayonini didaktik jihatdan ta'minlash;

— o'quvchilarni kasb-hunarga yo'llaydigan va psixologik-pedagogik jihatdan maslahatlar beradigan markazlar tarmoqlarini tashkil etish.

O'RTA MAXSUS, KASB-HUNAR TA'LIMI

Umumiy o'rta ta'lim negizida o'qish muddati uch yil bo'lgan majburiy o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi uzluksiz ta'lim tizimidagi mustaqil turdir. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishi — akademik litsey yoki kasb-hunar kolleji o'quvchilari tomonidan ixtiyoriy tanlanadi.

Akademik litsey davlat ta'lim standartlariga muvofiq o'rta maxsus ta'lim beradi. O'quvchilarning imkoniyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda ularning jadal intellektual rivojlanishi, chuqur, sohashtirilgan, tabaqalashtirilgan, kasbga yo'naltirilgan ta'lim olishini ta'minlaydi.

Akademik litseylarda o'quvchilar o'zlarini tanlagan ta'lim yo'nalishi bo'yicha (ijtimoiy, texnika, agrar va boshqa sohalar) bilim saviyalarini oshirish hamda fanni chuqur o'rganishga qaratilgan maxsus kasb-hunar ko'nikmalarini o'zlarida shakllantirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu ko'nikmalarni o'qishni muayyan oliy ta'lim muassasalarida davom ettirish yoki mehnat faoliyati jarayonida ro'yobga chiqarishlari mumkin.

Kasb-hunar kolleji tegishli davlat ta'lim standartlari doirasida o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi beradi: o'quvchilarning kasb-hunarga moyilligi, bilim va ko'nikmalarini chuqur rivojlantirish, tanlagan kasb-hunar bo'yicha bir yoki bir necha ixtisosni egallash imkonini beradi.

Kasb-hunar kollejlari jihozlanganlik darajasi, pedagogik tarkibning tanlanganligi, o'quv jarayonining tashkil etilishi jihatidan yangi tipdagi ta'lim muassasalari hisoblanadi. Ular bir yoki bir necha zamonaviy kasb-hunarni egallash hamda tegishli o'quv fanlaridan chuqur nazariy bilim olish imkonini beradi.

Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari ta'lim olish o'quvchilarga o'z bilimlarini chuqurlashtirish va tanlagan ixtisosliklariga ega bo'lishni ta'minlaydi. Akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari bitiruvchilarga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi diplomlar beriladi. Bu diplomlar ta'limning keyingi bosqichlarida o'qishni davom ettirish yoki egallangan ixtisos va kasb-hunar bo'yicha mehnat faoliyati bilan shug'ullanish huquqini beradi.

O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini tashkil etish va rivojlantirish uchun quyidagilar zarur:

— akademik litseylar va kasb-hunar kollejlari faoliyat ko'rsatishining normativ bazalarini ishlab chiqish va joriy etish;

— soha uchun oliy ta'lim muassasalarining, ishlab chiqarish, fan va madaniyat sohasining mutaxassislari jalb etgan holda yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash va qayta tayyorlashni tashkil etish; chet ellarda tayyorlash va qayta tayyorlashni tashkil etish;

— o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi davlat standartlarini ishlab chiqish va joriy etish;

— oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi oʻquv muassasalari uchun taʼlim va kasb-hunar dasturlari, oʻquv-uslubiy majmualar ishlab chiqish;

— akademik litseylarning oʻquvchilari mehnat faoliyati koʻnikmalarini egallashlari uchun ixtisoslashtirilgan dasturlar ishlab chiqish va joriy etish;

— kasb-hunar kollejlarida tayyorlanadigan mutaxassislarga nisbatan ixtisos va kasb-hunar, malaka talablarining roʻyxatini ishlab chiqish;

— hududlarning geografik va demografik shart-sharoitlarini va tegishli sohadagi mutaxassislarga boʻlgan mahalliy ehtiyojlarini hisobga olgan holda oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi tizimi taʼlim muassasalarining tashkil etilishini va ular oqilona joylashtirilishini taʼminlash, ularga oʻquvchilarni imkon qadar oilasidan ajratmagan holda qamrab olish;

— akademik litseylar va kasb-hunar kollejlarining moddiy-texnika va axborot bazalarini mustahkamlash.

OLIV TA'LIM

Oliy taʼlim oʻrta maxsus, kasb-hunar taʼlimi negiziga asoslanadi hamda ikki (bakalavriat va magistratura) bosqichga ega.

Oliy taʼlim muassasalariga talabalar qabul qilish davlat grantlari va pullik-shartnomaviy asosda amalga oshiriladi.

Bakalavriat — mutaxassisliklar yoʻnalishi boʻyicha fundamental va amaliy bilim beradigan, taʼlim muddati kamida toʻrt yil davom etadigan tayanch oliy taʼlimdir.

Bakalavrlik dasturi tugallanganidan soʻng bitiruvchilarga davlat attestatsiyasi yakunlariga binoan, kasb boʻyicha „bakalavr“ darajasi beriladi va davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi, kasb-hunar faoliyati bilan shugʻullanish huquqini beradigan diplom topshiriladi.

Magistratura — aniq mutaxassislik boʻyicha fundamental va amaliy bilim beradigan, bakalavriat negizida taʼlim muddati kamida ikki yil davom etadigan oliy taʼlimdir.

„Magistr“ darajasini beradigan davlat malaka attestatsiyasi magistrlik dasturining intihosidir. Magistrlarga davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi, kasb-hunar faoliyati bilan shugʻullanish huquqini beradigan diplom topshiriladi.

Ikki bosqichli oliy taʼlim tizimini tashkil etish va rivojlantirish uchun quyidagilarni amalga oshirish zarur:

— bakalavriat va magistratura uchun davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish va joriy etish;

— oliy ta'lim muassasalari uchun professor-o'qituvchi kadrlar tayyorlash, shu jumladan, chet ellardagi yetakchi o'quv va ilmiy markazlarda tayyorlash;

— oliy ta'lim muassasalarida tarkibiy o'zgartishlar o'tkazish;

— oliy ta'lim muassasalari boshqaruvini takomillashtirish, bu muassasalarning mustaqilligini kuchaytirish, muassislar, vasiylar kengashlari, jamoat nazorat kengashlari shaklidagi jamoat boshqaruvini joriy etish;

— ta'limning fan va ishlab chiqarish bilan integratsiyasi ta'sirchan mexanizmlarini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish;

— o'qishni, mustaqil bilim olishni individuallashtirish hamda distansion ta'lim tizimi texnologiyasi, vositalarini ishlab chiqish va o'zlashtirish;

— yangi pedagogik va axborot texnologiyalari, tayyorgarlikning modul tizimidan foydalangan holda talabalarni o'qitishni jadallash-tirish;

— xalqning boy ma'naviy va intellektual merosi va umumba-shariy qadriyatlar asosida ta'limning insonparvarlik yo'nalishini ta'minlash.

OLIJ O'QUV YURTIDAN KEYINGI TA'LIM

Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim jamiyatning oliy malakali ilmiy va ilmiy pedagog kadrlarga bo'lgan ehtiyojlarini qondirishga, shaxsning ijodiy ta'lim — kasb-hunar manfaatlarini qanoatlantirishga qaratilgan.

Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limni oliy o'quv yurtlarida va ilmiy-tadqiqot muassasalarida (aspirantura, adyunktura, doktorantura, mustaqil tadqiqotchilik) olish mumkin. Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim bosqichlari (aspirantura, doktorantura) dissertatsiya himoyasi bilan yakunlanadi.

Yakuniy davlat attestatsiyasi natijalariga ko'ra tegishli ravishda fan nomzodi va fan doktori ilmiy darajasi berilib, davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi diplomlar topshiriladi.

Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'limni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish tadbirlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

— „Ta'lim to'g'risida“gi qonunga hamda mamlakatni ijtimoiy va iqtisodiy rivojlantirish istiqbollari muvofiq oliy malakali ilmiy pedagog kadrlarni tayyorlash va attestatsiyadan o'tkazish tizimini takomillashtirish;

— kasb ta’limi tizimi uchun oliy malakali ilmiy pedagog kadrlarni hamda ilg’or pedagogik texnologiyalar sohasida ilmiy kadrlarni ustuvor ravishda tayyorlash;

— rivojlangan mamlakatlarning ilg’or ta’lim muassasalari va ilmiy markazlarida ustuvor yo’nalishlar bo’yicha oliy malakali ilmiy va ilmiy pedagog kadrlar tayyorlanishi uchun sharoitlar yaratib berish;

— fan, texnologiya va ta’lim sohasida rivojlangan mamlakatlar bilan xalqaro hamkorlikni chuqurlashtirish.

KADRLAR MALAKASINI OSHIRISH VA ULARNI QAYTA TAYYORLASH

Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash mutaxassislarining kasb bilimlari va ko‘nikmalarini yangilash hamda chuqurlashtirishga qaratilgan. Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash ta’lim muassasalaridagi o‘qish natijalariga ko‘ra davlat tomonidan tasdiqlangan namunadagi guvohnoma yoki sertifikat topshiriladi.

Kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimini tashkil etish va rivojlantirish uchun quyidagilar zarur:

— kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimi faoliyatida yangicha tarkib, mazmun hamda bu tizimni boshqarishni shakllantirish;

— yuqori malakali o‘qituvchi-mutaxassis kadrlar tayyorlash va sohani ular bilan to‘ldirib borishni ta‘minlash;

— kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash tizimida raqobatga asoslangan muhitni shakllantirishni va samarali faoliyat olib borishni ta‘minlovchi normativ bazasini yaratish;

— kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash ta‘lim muassasalarini davlat attestatsiyasi va akkreditatsiyasidan o‘tkazish tizimini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish;

— iqtisodiyotning davlat va nodavlat sektorlari, mulkchilikning turli shaklidagi tashkilot va muassasalarning talab-ehtiyojlariga muvofiq kadrlar va mutaxassislarni ildam qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirishni ta‘minlovchi davlat va nodavlat ta‘lim muassasalarini tashkil etish va rivojlantirishga ko‘maklashish;

— professional treningning ilg’or texnologiya va uskunalarini, shuningdek, murakkab fan yutuqlarini talab qiluvchi texnologiya jarayonlari imitatorlarini ishlab chiqish, yaratish va amaliy o‘zlashtirib olish.

MAKTABDAN TASHQARI TA'LIM

Bolalar va o'smirlarning ta'limga bo'lgan yakka tartibdagi, ortib boruvchi talab-ehtiyojlarini qondirish, ularning bo'sh vaqtini va dam olishini tashkil etish uchun davlat organlari, jamoat tashkilotlari, shuningdek, boshqa yuridik va jismoniy shaxslar madaniy-estetik, ilmiy, texnikaviy, sport va boshqa yo'nalishlarda maktabdan tashqari davlat va nodavlat ta'lim muassasalarini tashkil etadilar.

Maktabdan tashqari ta'limni rivojlantirish, ularning tuzilmasi va mazmun-mundariyasini takomillashtirish vazifalarini hal etish uchun quyidagilarni amalga oshirish kerak:

— ta'lim berish va kamol toptirishga yo'naltirilgan xizmatlar ko'rsatuvchi muassasalar tarmog'ini kengaytirish va bunday xizmatlar turlarini ko'paytirish;

— milliy pedagogik kadrlarga asoslangan va jahondagi ilg'or tajribani inobatga oluvchi dasturlar va uslubiy materiallar ishlab chiqish;

— o'quvchilarning bo'sh vaqtini tashkil etishning, shu jumladan, ommaviy sport va jismoniy tarbiya-sog'lomlashtirish tadbirlarining, bolalar turizmining, xalq hunarmandchiligining mavjud turlari va shakllarini takomillashtirish, milliy turlari va shakllarini tiklash hamda amaliyotga joriy etish.

Savol va topshiriqlar

1. Uzlüksiz ta'lim tizimini Siz qanday tushunasiz? Izohlab bering.
2. O'zbekiston Respublikasining „Ta'lim to'g'risida“gi qonuni ta'lim tizimida qanday yangilanishlarga olib keldi? Ta'lim qonunidagi qoidalarni ochib bering.
3. O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limini Siz qanday tushunasiz? Aytib bering.

VII BOB. PEDAGOGIK YANGILIKLAR KIRITISH MAZMUNI¹ VA YO‘NALISHLARI

PEDAGOGIK TIZIM BOSHQARUVINING MAQSAD VA TUZILISHLARI

„Pedagogik tizim“ va „Pedagogik tizimga yangiliklar kiritish“ mazmuni nimadan iborat?

Pedagogik tizim — bu tashkil etuvchilarni birlashtirish bo‘lib, ular o‘zgarishlar davomida barqarorligicha qolaveradi. Agar o‘zgarishlar (yangilik kiritish) qandaydir chegaradan oshib va siljib ketsa, tizim buziladi, uning o‘rniga yangi boshqa xususiyatga ega bo‘lgan tizim yuzaga keladi. „Pedagogik tizim“(PT) — pedagogik elementlarning juda mustahkam birlashuvidir.

Har qanday pedagogik tizimning tuzilishi hozirgi davrda quyidagi elementlar muqobillari yig‘indisining o‘zaro bog‘liqligi ko‘rinishidan iborat bo‘ladi:

1. O‘quvchi.
2. Tarbiyaning maqsadi.
3. Tarbiya mazmuni.
4. Tarbiya jarayoni.
5. O‘qituvchilar (yoki TSO —ta’limning texnik vositalari).
6. Tarbiyaviy ishlarning tashkiliy shakllari.

Bu tizimning tarkibiy qismlaridan har biri har qanday holat va vaziyatda elementlarga detallashtirib, yoyilib ko‘rsatilishi mumkin.

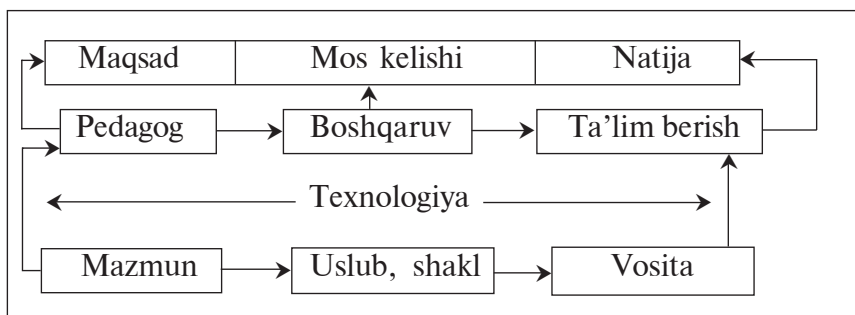
Bu tizimning tarkibiy tuzilishi to‘la emas, deb hisoblashga asoslarimiz bor. Ko‘rsatib o‘tilganlarga qo‘shila olmaydigan pedagogik tizimning muhim tarkibiy qismlariga, shuningdek, „natijalar“, „o‘quv-tarbiyaviy jarayonni boshqarish“, „texnologiyalar“dan iborat, deb qaraydilar.

Ular quyidagi 1-jadvaldagi pedagogik tizim modelida ko‘zga tashlanadi. Maqsadlar natijalar bilan mos kelib, uzluksiz turkumni tashkil etadi. Maqsadlarning natija bilan to‘la mos kelishi pedagogik jarayonning ishonchli o‘lchov ko‘rsatkichi bo‘lib xizmat qiladi.

¹ **M. P. Podlastniy.** Yangiliklar kiritish mazmuni va yo‘nalishlari (ishlamasi).

Pedagogik tizim boshqaruvining birlashtiruvchi hamma tarkibiy qismlari nisbatan mustaqil qism hisoblanadi, chunki ular o‘z maqsad va tuzilishlariga egadirlar.

Pedagogik tizimning tashkil etuvchi tarkibiy qismini ko‘pincha alohida protsessual omillar birligi sifatida o‘quv-tarbiya jarayonining texnologiyasi tashkil etadi. Bunday yondashish pedagogik tizimda ko‘zlangan maqsadga erishishni ta‘minlaydigan mustahkam tashkiliy-texnologik majmua yaratadi. Shuni ta‘kidlash kerakki, pedagogik tizim har doim texnologik xususiyatga ega. Pedagogik tizimni ana shu belgi bo‘yicha tarkibiy qismlar ixtiyoriy „to‘plamidan“ ajratib olish oson. Texnologiya — bu qat‘iy tashkiliy mantiqqa bo‘ysunuvchi imkoniyatlarni belgilovchi tizimning ichki sifatidir. Shu bilan birga, topshiriqni baholash darajasining o‘zidayoq texnolog ma‘lum jarayonlar hamda hodisalar mexanizmi va aniq tafsilotlariga tayanadi. Ma‘lum jarayonlardan muvaffaqiyat ifodasining dalili sifatida foydalaniladi, turfa hodisalar natijalari esa yangi sabab va formula manbalari sifatida amalga oshiriladi.

O‘quv texnologiyalarini loyihalashtirish metodik tajribalarni umumlashtirishdan farqli—„mumkin emas“ degan xulosani bermaydi. Texnolog uchun bu faqatgina vaqt va harakatlar masalasidir. Texnolog faqatgina puxta tekshirib ko‘rilgan, asoslangan, shubha qilinmaydigan dalillarga asoslanadi. Texnolog tajribalar o‘tkazmay, aniq ko‘zlangan natijalar bilan ish olib boradi. Texnologiyaning asosiy vazifasi aniq kafolatlangan natija olishdir.

Asosiy omilni tushunish qolgan hamma o‘zaro aloqador elementlar tizimi tartibining mazmunini ochib beradi. Texno-

logiyada hech bir qismni olib tashlab bo'lmaydi, u yerda ortiqchasi bo'lmaydi, bo'lishi ham mumkin emas.

Har doim, ayniqsa, aniq fanlar yo'nalishi vakillari orasida pedagoglarni „amorf“ xarakterlari uchun koyib turuvchilar topiladi va ular har galgidek PT modellarini reviziya qilish va modernizatsiyalashdan boshlaydilar. PT ning har bir aniq modifikatsiyasi ko'zlangan natijaga erishish uchun aniq xususiyatga va imkoniyatlarga ega.

Bu imkoniyatlar tizimning aniq xususiyatlari bilan mustahkam belgilab qo'yilgan. Biz ta'lim-tarbiyadan ko'zlangan daraja va sifatga erishmoqchi bo'lsak, unda shunga mos PT haqida o'ylab qo'yishimiz kerak, uning ishlashi pedagogik jarayonning kerakli yo'nalishi va intensivligini ta'minlaydi. Buning natijasida, o'quv-tarbiyaviy jarayonning yanada yuqoriroq samaradorligi har doim pedagogik tizimni takomillashtirish oqibatlaridir. Bu juda murakkab muammo bo'lib, uni ishlab chiqishga dunyo fani endi kirishmoqda. Hozirgi umumiy ko'rinishga juda ko'p ko'rinishli ko'rsatkich „xarajat“ va natijalarni to'plash mumkin bo'lmoqda va bunda muammoli foydalilikni aniqlash maqsadida iqtisodiy nuqtayi nazarga o'tkazish kerak bo'ladi. Initsiativ va subyektiv baholarni noto'g'ri deyish oson, lekin bu yerda vaziyatdan chiqish faqatgina fikrlarni to'plashdan iborat bo'lmoqda.

Har qanday PT ning maksimal umumiy samarasi tarbiyachilar uchun mumkin bo'lib tuyulgan, ilgari erishilgan darajadan pastroq bo'lmasa, ko'zlangan maqsadga 100% to'la erishilgan hisoblanadi.

Yana bir bor PT tuzilishiga nazar tashlaylik: u „yomon“ va „yaxshi“ bo'lsa-da, PT uchun birdir. Uni o'qituvchi va o'quvchilar munosabatigacha soddalashtiramiz. Bu munosabatlar o'rganilganda umumiy xulosa ma'lum — deyarli 50% o'qituvchiga, 50% esa o'quvchiga bog'liq. Bundan kelib chiqadiki, masalan, eng yomon PTning samaradorligi, aytaylik, o'qituvchi hech qanday harakatlarni amalga oshirmagan holda, ammo tizim ishlasa, 50% dan kam bo'lmaydi. An'anaviy pedagogik tizimning foydali harakat koeffitsiyenti 60% dan oshmaydi, deb hisoblanadi. Bu ko'rsatkich maktab tarbiyalanuvchilarining faqatgina yarmidan kami, ko'prog'i esa dasturni to'la egallashga erisha oladi degan fikrni bildiradi.

Yana bir muhim fikr: tizimning umumiy nazariyasidan ma'lumki, tizimni birdaniga bir necha parametrlar bo'yicha yaxshilash mumkin emas. To'g'ri yo'l — yangilikni asta-sekin uning foydaliligiga ishonch hosil qilib, har tomonlama tekshirib ko'rib, keyingi ishlarni o'ylab kiritishdan iborat. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, har bir yaratilgan yangilik oldiniga, albatta, ilgariyisidan ham yomon ishlaydi. Chunki o'rganish va moslashish sustkashlikni yengishi kerak.

Pedagogik tizimni takomillashtirishning asosiy yo'llari ikkita: intensiv va ekstensiv. Intensiv rivojlanish PT ni ichki imkoniyatlar hisobiga, ekstensiv yo'l esa yangi vositalar, asbob-uskuna texnologiyalari hisobiga takomillashtirishni ko'zda tutadi. PT ning intensiv rivojlanish imkoniyatlari tugagan deb hisoblanadi: maktabning mavjudligi ming yilliklar davomida hamma yo'llarni sinab ko'rib bo'lgan, hozirgi pedagoglar takrorlash tarbiya mazmuni va vazifasi, mantiqiy chuqur esga olish, uning birlamchi asoslarini chuqur tushunib borishdan iborat, deb hisoblaydilar.

G'arb maktablari oddiy va sodda yo'l bilan pedagogik mahsulotni yangi axborot texnologiyalari orqali vaqtini turli o'quv faoliyatlariga taqsimlash, sinfdagi ishlarni differentsiyalash va individuallashtirish hisobiga rivojlanib bormoqda. Shu bilan pedagogik mahsulot sifati yaxshilanmoqda, lekin ko'pchilik mustaqil ekspertlar bunga ishonchsizlik bildirmoqdalar. Bu holatdan chiqish yo'li „интегрированные инновации“ (yangiliklarni jamlash) deb anglanuvchi, intensiv va ekstensiv yo'llarni birlashtirishga imkon beruvchi PT rivojlanishi hisoblanadi.

Bu PT ning foydalanilmagan imkoniyatlarini chuqur o'rganishni talab qiladi, ular turli ko'rinishdagi, turli xarakterdagi, turli darajadagi pedagogik tizim va ularni tashkil etuvchilardir.

Bo'sh joylarini yangi texnologiyalar bilan mustahkamlab, PT ning umumiy samarasini yaxshilashga urinsa bo'ladi. Bunday yondashishda innovatsiya o'ylab topilgan „tashqi“ chora-tadbir bo'lib ko'rinmaydi, balki chuqur mazmundagi talab va tizimni bilish hisoblanadi.

Agar innovatsion talablarga shunday nuqtayi nazar bilan qaralsa, ularda deyarli yangi jihatlar yo'qdek tuyuladi. Jumladan, eski muammolarni hal etish uchun yangi „retsept“lar ham yo'q. Umuman olganda, innovatsion g'oyalarga insoniyat taraqqiyoti jarayoni haqidagi yangi bilimlarga asoslangan

pedagogik muammolarni hal qilishda ilgari qo'llanilmagan nazariy yondashuvlar, aniq amaliy texnologiyalardan olingan yuqori natijalarni kiritishga majburmiz.

Pedagogika fanida berilgan g'oyalarning ishlanganlik darajasini muvofiqlik jihatlari bo'yicha umumiy va qisman innovatsion loyihalar miqdoriga, shuningdek, pedagogik amaliyotda ulardan foydalanishning tahliliy, umumiy pedagogik innovatsiyalariga kiritish imkonini berdi:

1. Pedagogik fan tizimi va pedagogik amaliyotning yangi bo'lmagan, biroq doimiy dolzarb va o'zida o'quv-tarbiya jarayonini optimallashtirishning umumiy g'oyalari va amaliy texnologiyalarini o'zida mujassam qilgan.

2. Insonparvarlik pedagogikasiga barcha nazariy qoidalar va amaliy texnologiyalarning yig'indisi jamlangan.

3. Pedagogik jarayonlarni tashkil etish va boshqarish yangi g'oyaviy yondashuvga asoslangan.

4. Axborotlashtirish ommaviy kommunikatsiyalashning yangi g'oyalari va vositalarini qo'llashga asoslangan texnologiyalar innovatsion texnologiyalar hisoblanadi.

Pedagogik tizimdagi innovatsion tuzilmalarning bosh yo'nalishlari quyidagilar:

- yaxlit pedagogik tizim;
- o'quv yurti;
- pedagogika nazariyasi;
- o'qituvchi;
- o'quvchilar;
- pedagogik texnologiyalar;
- mazmun;
- shakl, metod va vositalar;
- boshqaruv;
- maqsad va natijalardan iborat.

Tizimosti tuzilmalarining teranligi bo'yicha innovatsion yangi kiritmalarning mohiyati, sifati va maqsadga muvofiqligi haqida muayyan pedagogik xulosa qilish mumkin.

PEDAGOGIKA TIZIMINI OPTIMALLASHTIRISH

Umumiy pedagogika tizimiga mansub bo'lgan doimiy umumiy innovatsiya o'quv-tarbiya jarayonini muvofiqlashtirishdir.

Optimallashtirish — ko‘p sonli imkoniyatlardan eng qulayini tanlab olish jarayonidir. Shunday murakkab, dinamik ko‘p qirrali **perarxik** pedagogik tizimda minglab variantlar, oqim va o‘quv-ta’lim faoliyatini tashkil etish, maqsadga erishish yo‘llari mavjud. Lekin ulardan bittasigina mavjud aniq vaziyat uchun mos kelishi mumkin. Uni qidirib topish optimallashtirishning asosiy vazifalaridir. U mumkin bo‘lgan variantlarni taqqoslash va boshqa mavjud imkoniyatlarni baholash yo‘li bilan hal etiladi.

Optimallashtirish deganda, pedagogika tizimi qaysi maqsadlar uchun tashkil etilgan bo‘lsa, o‘sha maqsadlarga munosibliigi darajasini tushunish mumkin. Bir sharoit uchun erishilgan muvofiqlik deyarli hech qachon boshqa sharoitlarga mos kelmaydi, shuning uchun optimallashtirish tushunchasi aniqlikni talab qiladi. Optimallashtirish umumiy bo‘lishi mumkin emas, u faqatgina belgilab olingan masalaga nisbatan yuzaga kelishi mumkin. Shu bilan birga, pedagogika tizimining qay maqsadi optimallashtirilishi, qay bir ko‘rsatkichlari qo‘yilgan maqsad bilan muvofiqligiga erishilishi kerakligini aniq tasavvur etish zarur. Optimallashtirishning nazariy va amaliy yo‘nalishlarini farqlay bilish zarur. Optimallashtirish tushunchasining sinonimi — nazariy asosdagi muqobillar, hisoblash, chamalab ko‘rish, taqqoslash, solishtirishdir. Optimallashtirish amaliy yo‘nalishda yangilik kiritish — qayta tashkil etish, qayta qurish, uni qo‘yilgan masalalarni yechish uchun eng qulay holga keltirishdir.

Optimallashtirish masalalarini yechish asosiy o‘lchov mezonlarini tanlashdan boshlanadi.

Optimallashtirish mezoni — bu rivojlanish jarayoni muqobillariga baho berish va ulardan eng yaxshisini tanlab olishni amalga oshirish uchun asos bo‘lgan belgidir. Mantiqning mezon — o‘lchovi bir ko‘rsatkichdan iborat bo‘lishi kerakligini talab etishiga qaramay, u pedagogikada har doim kompleks bo‘lib chiqadi. Chunki pedagogika tizimida o‘tib boruvchi jarayonlar, sabab va oqibatlarni ajratishning iloji bo‘lmaydi.

Oldin ko‘rsatib o‘tilganidek, kerakli natijalarga o‘qituvchi va o‘quvchilarni yetarlicha ish bilan band qilish yo‘llari orqali erishish mumkin. Lekin ortiqcha vazifalar inson ish qobiliyatining pasayishiga, sog‘lig‘ining yomonlashishiga olib keladi. Optimallashtirish uchun o‘lchov — mezonlar kerakligi aniq,

faqatgina o'z imkoniyatlari chegarasida ish olib boruvchi o'qituvchi va o'quvchilarga ortiqcha vazifa yuklanmay, kechayotgan o'quv-ta'lim jarayonini optimal, deb hisoblash mumkin. Ilgarigi qoidalarni hali hech kim bekor qilgani yo'q. 1- sinfda bola uy vazifalarini bajarish uchun 1 soat, 2- sinfda 1,5 soat, 3—4- sinflarda 2 soat, 5—6- sinflarda 2,5 soat, 7- sinfda 3 soat, 8—9- sinflarda 4 soat sarflashi kerak.

Shunday qilib, o'quv jarayonini optimallashtirishning asosiy mezoni sifatida quyidagi ikki ko'rsatkich bir-biri bilan bog'liq holda qo'llaniladi:

1. Ta'lim-tarbiya jarayonida iloji boricha yuqori natijalarga erishish.

2. Turli yoshdagi o'quvchilarning sinf va uy ishlarini bajarishlari, o'qituvchilarning darsga tayyorgarlik ko'rishlari uchun sarflaydigan vaqtlarini normativlar asosida belgilash.

Optimallashtirishning metodik asosi pedagogik jarayonning barcha komponentlari qonuniy o'zaro aloqalarini murakkab dinamik tizimlarni boshqarish nazariyasiga tayanib o'rganishni talab qiluvchi sistemali yondashish hisoblanadi. Falsafiy kategoriyalar bo'yicha optimallashtirish „chegara“, „o'lchov“ga asoslanadi. U pedagogik tizimning u yoki bu tashkil etuvchilarini giperbolizatsiyalashtirish, faoliyat sur'atini, o'qitish murakkabligini oshirib yoki pasaytirib yuborishga qarshi chiqadi, aynan ularni qo'llashga muvofiq chegara tanlashni talab etadi.

Pedagogika tizimini optimallashtirishning asosiy metodologik talablari quyidagilardan iborat:

1. Optimallashtirish tartibi butun tizimni birday qamrab olishi.

2. Optimal muqobillarni tanlashda o'quv-tarbiya jarayoni qonuniyatlarining hamma tizimiga tayanish.

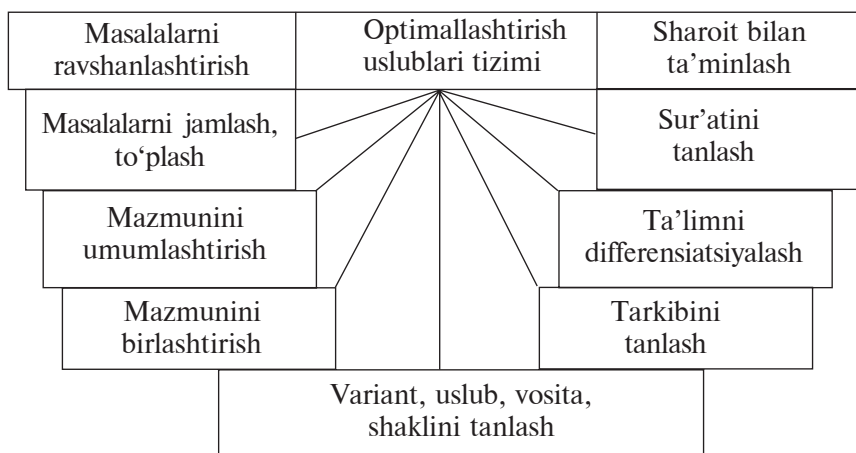
3. Tizim tashkil etuvchilarining barchasini optimallashtirish imkoniyatlarini muntazam qayd etib borish.

4. Optimallashtirish ayniqsa dolzarb masalalardan bo'lganligi uchun ularni yechishda unga yanada takomillashgan texnologiyani qo'llab boruvchi, doimiy harakatlanuvchi innovatsion jarayon sifatida qaraladi.

Shunga e'tibor berish kerakki, optimallashtirish bir tomondan pedagogik jarayonning mavjud sharoitga moslashuvini

nazarda tutsa, boshqa tomondan o'zi yangi sharoit yaratib, unga pedagogik jarayonning moslashuvini talab qiladi. Bu yerda hech qanday qarama-qarshilik yo'q, chunki bu ikki jarayon bir-biri bilan bog'liq holda yonma-yon boradi. Agar biz bugun sharoitga moslashsak, bu bizga bog'liq bo'lmagan vaziyat bilan aloqadordir. Lekin pedagog har doim ham ularni muvaffaqiyatli borishi uchun optimallashtirishga intiladi. Amalda optimalashtirish o'quvchilar erishgan bilimlari, tarbiyasi, rivojlanganlik darajasini belgilangan ko'rsatkichlar bilan baholashdan boshlanadi. Odatda, uning aniq, to'g'ri baholash darajasi pastroq bo'ladi. Bundan so'ng biroz vaqtdan keyin natijalar o'sishi mumkinligi darajasi loyihalashtiriladi. So'ngra ko'zlangan o'zgarishni ta'minlashga qaratilgan o'quv-tarbiya choralari tizimi qo'llaniladi. Bu ishlar yakunida erishilgan natijalar va jarayonlar optimal mavjud bo'lganlari bilan solishtiriladi, o'quvchi va o'qituvchi uy vazifasi, sinfdan tashqari ishlar olib borishga ketkazgan kuchlari, vaqti normativdagisi bilan solishtiriladi, optimallashtirish darajasi haqida xulosa chiqariladi.

Optimallashtirish o'quv-tarbiya qonuniyatlari va asoslaridan kelib chiquvchi uslublar tizimi orqali amalga oshiriladi va aniq choralalar ko'rinishida namoyon bo'ladi:

Maktab, pedagog va o'quvchilar faoliyatining quyidagi darajalari ma'lum:

— yetarli emas, jiddiy (og'ir, mushkul, yomon ahvol), tushunarli va optimal.

Oxirgisini ta'minlash uchun o'quv jarayonini optimallashtirishning quyidagi asosiy uslublari qo'llaniladi:

1. Kompleks yondashishli loyihalashtirish, rejalashtirish, amaliy faoliyat choralari tanlash, natijalarni baholashda bir taraflamalikning oldini olish — umumiy talab sifatida.

2. Pedagogika tizimi xususiyatlarini hisobga olgan holda masalalarni aniqlab olish.

3. Predmetlararo va yo'nalishlararo bir-biriga optimallashtirishda o'quv-ta'lim jarayonining mazmuni optimal variantini tanlash, ratsional mazmunan tuzilishini ko'rish.

4. Qo'yilgan masalalarni o'z vaqtida muvaffaqiyatli bajarish imkonini beruvchi o'quv-tarbiya jarayonining uslub va shakllarini tanlash.

5. Yaxshi tayyorlangan, bo'sh o'zlashtirgan hamda boshqa hamma ta'lim oluvchilarga nisbatan differensial va individual yondashuvni amalga oshirish.

6. O'quv-tarbiya faoliyatida boshqarish va o'zini o'zi boshqarishni oqilona birga olib borilishi, uning borilishini operativ to'g'rilash va tuzatish. Asta-sekinlik bilan ta'lim berish — mustaqil ilm olishga, tarbiya esa o'zini o'zi tarbiyalashga aylanib borishi kerak.

7. O'quv-tarbiya jarayoni natijalari va ularga o'rnatilgan optimal ko'rsatkichlar bo'yicha erishish uchun ketgan vaqt va mahsulot uchun sarflangan harakatlar nisbati tahlil qilinadi.

Agar o'quv-tarbiya jarayonini optimallashtirish bo'yicha asosiy pedagogik harakatlarni qisqacha yakun qilib olsak, unda quyidagilarga ega bo'lamiz:

- masalalarni aniqlash va umumlashtirish;
- generalizatsiya;
- predmetlararo, yo'nalishlararo muvofiqlik;
- variantlarni solishtirib baholash asosida tanlab olish;
- o'quv-ta'lim jarayonini differentsiyalash va individuallashtirish;
- gumanizatsiya (insonparvarlashtirish);
- muhim sharoitlar yaratish;
- boshqarish va o'zini o'zi boshqarishning birgalikda olib borilishi;
- jarayonni o'z vaqtida tuzatib, tartibga solib turish;
- uning natijalarini belgilangan ko'rsatkichlar bo'yicha baholash;

— yanada murakkab muammolarga o'tish;
— innovatsion jarayonning muntazamligi va bosqichliligi.
Qadimiylilik alomatiga ega bo'lgan yangilik, aniqrog'i, eskilik va yangilik qatlamidan iborat yangiliklar birlashib ilgari bilimni to'ldiradi va ravshanlashtiradi.

Har qanday vositaning yangiligi vaqt tushunchasida nisbiy bo'ladi, biror o'qituvchi uchun yangi bo'lgan narsa ikkinchi o'qituvchi uchun yangilik bo'lmaydi. Yangilik har doim aniq tarixiy ifodaga ega bo'ladi. Aniq vaqtda yaratilib, aniq tarixiy bosqich masalalarini yechib, yangilik qisqa vaqt ichida ko'pchilikning odatiy umumiy tajribasi bo'lib qolishi yoki eskirib keyingi vaqt yangiligi rivojlanishiga to'siq bo'lib qolishi mumkin. Masalan, Y. A. Komenskiyning sinf bo'lib dars o'tish ta'lim tizimi, Ibn Sino, Avloniy, Munavvar qorilarning tarbiya nazariyasi va boshqa yangiliklar o'z davrining buyuk g'oyalari bo'lib qoladi, ularni o'sha vaqtni hisobga olmay o'rganish va hatto baholash mumkin emas.

Xususiy yangilik, nisbatan, yangilikning zamonaviy turlaridan biridir. Xususiy yangilik mahsulot elementlaridan biri — kundalik zamonaviylashtirish tartibida yangilanishini anglatadi. Xususiy yangiliklar to'planib borishi va uning to'la o'zgarishiga absolut yangilik va radikal yangiliksiz olib kelishi mumkin.

Shartli yangilik ilgari ma'lum bo'lgan elementlarning g'ayri-oddiy birlashuvi natijasida hosil bo'ladi. Bu o'z-o'zidan yangilik emas, lekin bunday birlashish natijasida murakkab va qayta ilg'or tuzilishga ega bo'ladi. Bundan tashqari, subyektiv yangilik ko'rsatiladi, bunda ushbu subyekt uchun obyekt yangi bo'ladi. Predmet va hodisalar bir jamiyat uchun umuman yangi bo'lishi va boshqa jamiyat uchun yangi bo'lmasligi mumkin.

Yangilikning muhim tomoni, u ushbu obyektning ilgari-gisidan nimasi bilandir farq qilishini taqozo etadi. Masalan, taklif etilayotgan o'qitish metodikasi quyidagi qismlarga ajratiladi:

1. Ma'lum bo'lganini boshqa ko'rinishga keltirish. Ya'ni amalda yangilik emas, rasman yangilik.

2. Ilgari ma'lum bo'lganini sezilmas o'zgarishlar bilan qaytarish.

3. Ilgari ma'lum bo'lganiga aniqlik kiritish, konkretlashtirish.

4. Ilgari ma'lum bo'lganini muhim elementlar bilan to'ldirish.

5. Sifatli yangi obyekt yaratish.

Yangilik — bu aynan vosita, innovatsiya esa jarayon, u ma'lum bosqichlar bo'yicha rivojlanadi. Innovatikada bu „yangiliklar kiritishning hayot sikli“ tushunchasida o'z aksini topadi.

Birinchi blok — pedagogikada yangilik yaratish bloki, bu yerda pedagogikada pedagogika yangiliklarini tasniflash, yangilik yaratish shartlari, yangilik mezoni, yangilikni o'zlashtirish va foydalanishga tayyorlik o'lchovi, odatlar va novatorlik, pedagogikada yangilik yaratish bosqichlari, yangilik ijodkorlari kabi kategoriyalar ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, pedagogikada yangilik kategoriyasi chegarasi nazariyasini ishlab chiqish katta ahamiyatga ega. Bu tushunchalarni pedagogik neologiya o'rganadi.

Ikkinchi blok — yangilikni baholash, o'zlashtirish va tushunish bloki: yangilikni o'zlashtirish jarayoni turlari va baholash, pedagogik hamkorlik, pedagogikada konservator va novatorlar, innovatsion muhit, pedagogik birlashmaning yangilikni baholash va qabul qilishga tayyorligi. Bu tushunchalarni pedagogik aksiologiya o'rganadi.

Uchinchi blok — yangilikdan foydalanish va qo'llash bloki. Ushbu blokda tatbiq etish, yangilikni qo'llash va foydalanish turlari va qonuniyatlari o'rganiladi. Bu tushunchalar bloki pedagogik praktsiologiya deb nomlanuvchi tatbiq etishni o'rganish bilan bog'liq.

Pedagogik innovatsiyalar qayta takrorlanish turkumi qonuni mazmunining yangi sharoitda yangilikni qayta tiklanishidan iboratdir. Pedagogika va ta'lim tizimi uchun bu o'ziga xos xususiyatdir. Shu sababli yangilik nazariyasi va amaliyoti ko'pgina qarama-qarshiliklar keltirib chiqaradi, chunki pedagoglar birlashmasi bunga xuddi ilgari bo'lgani kabi yondashib, bu yangilikning takrorlanishi eski emas yoki eskisini yangidan qayta tiklanishi ekanini sezmaydilar. Ta'lim sohasida pedagogik adabiyotlarda innovatsion jarayonlarning ikki turi ko'rsatiladi:

1. Innovatsiya ko'p jihatdan tabiiy o'z-o'zidan sodir bo'ladi, yuzaga keltiruvchi talablarga aniq bog'lanmay yoki innovatsion jarayonni amalga oshirish yo'l va vositalari butun

sharoitlar tizimini to'la tushunmagan holda sodir bo'ladi. Bu turdagi innovatsiya har doim ham ilmiy asoslash to'raligi bilan bog'liq bo'lmay, vaziyat talablari ta'siri bilan empirik asosda sodir bo'ladi. Bu turdagi innovatsion jarayonga o'qituvchi-novator, tarbiyachi, ota-onalar faoliyatini kiritish mumkn.

2. Ta'lim tizimida ongli ravishda biror maqsadni ko'zlab, fanlararo faoliyatda ilmiy tarqala oladigan mahsulot bo'lgan innovatsiya.

Innovatsion jarayonlarning pedagogikada jadallashishi faqat ijtimoiy buyurtma va nazariy tekshirishlar, novatorona tajribada ularni amalga oshira oladigan vositalar mavjudligi bilan bog'liq bo'lmay, u pedagogik uyushma ongi doirasidagi muhim o'zgarishlarga ham bog'liqdir.

Tizimli yangilikni kiritishda pedagoglarning psixologik tayyorligi juda muhim shartdir. Ayniqsa, buni hozir bizning maktablarimiz innovatsion jarayonning boshlang'ich radikal bosqichi davridan o'tayotgan, butun jamiyat hayotidagi isloh qilish bilan yuzaga kelgan pedagogikamiz merosini qayta tushunish, uni insonparvarlik asoslariga qaytarish davrida tushunish muhimdir.

Aniq yangiliklar kiritishni o'rganish bilan bog'liq muammolarni ishlab chiqish zarurligini tushunib, ilmiy qiziqishlar innovatsion jarayonlar yo'nalishiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilishga qaratildi.

Shu tariqa innovatsiya pedagogik jarayon komponentlari, pedagogik uyushma faoliyati va uning umumiy tuzilishiga ta'sir etuvchi katta tizimli samaraga egadir.

Har qanday oddiy yangiliklardan farqli o'laroq, pedagogik innovatsiya bolalar shaxsiy va ijodiy jarayonini taklif etadi, ular butun ta'lim sohasida turli vazifalarni bajaruvchi mutaxassislar — ekspert, konsultant, loyihalashtiruvchi, yangilik kiritish bo'yicha maktab pedagogik ishlarini bajaruvchi o'qituvchilarni tayyorlashni o'z ichiga qamrab oladi.

Topshiriqlar

1. Pedagogik tizim haqida gapirib bering.
2. Pedagogika amaliyotidan o'qituvchilarning yangi o'qitish metodlarini so'zlab bering.